

Μνήμων

Τόμ. 24, Αρ. 2 (2002)

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΙ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ. ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ: ΑΘΗΝΑ, 1930-1990

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ

doi: [10.12681/mnimon.743](https://doi.org/10.12681/mnimon.743)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΛΟΥΚΟΣ Χ. (2002). ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΙ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ. ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ: ΑΘΗΝΑ, 1930-1990. *Μνήμων*, 24(2), 307-326. <https://doi.org/10.12681/mnimon.743>

ΧΡΗΣΤΟΣ ΛΟΥΚΟΣ

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΥΠΟΓΡΑΦΟΙ
ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ
ΠΡΩΤΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ: ΑΘΗΝΑ, 1930-1990

Είμαι γιός τυπογράφου και στά νεανικά μου χρόνια δούλεψα στην τυπογραφική κάσα. Η εμπειρία αυτή, οι αναμνήσεις, ήταν το ισχυρότερο κίνητρο για να επιχειρήσω να προσεγγίσω το θέμα αυτό ιστοριογραφικά. Αναζήτησα πηγές και βοηθήματα, καθώς και προφορικές μαρτυρίες. Η σχετική βιβλιογραφία είναι περιορισμένη για τους χρόνους που ακολουθούν την ίδρυση του ελληνικού κράτους.¹ Η έμφαση δόθηκε κυρίως στις τυπογραφικές δραστηριότητες των Ελλήνων στη Δύση κατά την Αναγέννηση, κατά την περίοδο των ξένων κυραρχιών και την Επανάσταση του 1821.²

Δέν θα ασχοληθώ εδώ με τη συναρπαστική ανάπτυξη της ελληνικής τυπογραφίας από το 1821-1930 περίπου: από τους τυπογράφους που ήταν συγχρόνως και συντάκτες κειμένων και εκδότες (π.χ. ο Έμμανουήλ Αντωνιάδης) έως τα μεγάλα εκδοτικά τυπογραφεία του Ανδρέα Κορομηλά και του Ανέστη Κωνσταντινίδη, ή τα συγκροτήματα έφημερίδων όπως η *Ακρόπολις* και η *Έφημερίς*. Ούτε θα μιλήσω για τον τεχνολογικό εκσυγχρονισμό στην περίοδο

Οι βασικές υποθέσεις του παρόντος άρθρου παρουσιάστηκαν σε δμιλία που έγινε στά γραφεία της ΕΜΝΕ την 31 Οκτωβρίου 2001.

1. Το έργο του Ν. Σκιαδά υπήρξε πρωτοποριακό, αλλά δέν είχε συνεχιστές: Ν. Ε. Σκιαδάς, *Χρονικό της ελληνικής τυπογραφίας*, τ. Α': 1476-1828, τ. Β': 1829-1862, τ. Γ': 1863-1909, Αθήνα, Gutenberg, 1976, 1981, 1982.

2. Διαθέτουμε ήδη τρεις διδακτορικές διατριβές: Γεώργιος Σ. Πλουμίδης, *Τό Βενετικόν τυπογραφείον του Δημητρίου και του Πάνου Θεοδοσίου (1755-1824)*, Αθήνα 1969· Γιώργος Βελουδής, *Τό ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκήδων στη Βενετία (1670-1854). Συμβολή στη μελέτη του ελληνικού βιβλίου κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα, Χ. Μπούρας, 1987· Γεώργιος Μπώκος, *Τά πρώτα ελληνικά τυπογραφεία στό χώρο της (καθ' ήμās Ανατολής)* (1627-1827), Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1998. Βλ. και τίς πολύ φροντισμένες εκδόσεις του Κ. Σπ. Στάκου, όπως: *Χάρτα της Ελληνικής Τυπογραφίας. Η εκδοτική δραστηριότητα των Ελλήνων και ή συμβολή τους στην πνευματική αναγέννηση της Δύσης*, τ. Α': 15ος αιώνας, Αθήνα 1989. Ένας χρήσιμος οδηγός για τό έντυπο και τους δημιουργούς του: Λουκία Δρούλια, *Η ιστορία του ελληνικού βιβλίου. Προσεγγίσεις και σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας. Βιβλιογραφία των ελληνικών εργασιών (1965-2000)*, Αθήνα 2001.

αυτή (πότε χρησιμοποιήθηκε ή στερεοτυπία, το ηλεκτροκίνητο ή το κυλινδρικό πιεστήριο, ή λινοτυπία κλπ.), τις εργασιακές σχέσεις, τα τυπογραφέα στις άλλες πόλεις πλην τής πρωτεύουσας.³

Θά περιοριστώ στην 'Αθήνα και την περίοδο 1930-1990 που όριοθετείται από την ίδρυση του Ταμείου 'Ασφαλίσεως Τυπογράφων και Μισθωτών Γραφικῶν Τεχνῶν (Τ.Α.Τ.)⁴ τὸ 1931 και τὴν ὀριστικὴ «ἤττα» τῆς παραδοσιακῆς ἀπὸ τὴν ἠλεκτρονικὴ τυπογραφία στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1980. Πρόθεσή μου εἶναι νὰ δοκιμάσω κάποιες ὑποθέσεις ἔρευνας ποὺ θὰ μοῦ ἐπιτρέψουν κάποτε νὰ δώσω μιὰ συνθετικὴ εἰκόνα γιὰ τὴν τυπογραφία και τοὺς τυπογράφους στὸ ἑλληνικὸ κυρίως κράτος. Βασίστηκα κυρίως σὲ δύο πηγές: 1) στὸ ἀρχεῖο ὑλικὸ τοῦ Ταμείου 'Ασφαλίσεως Τυπογράφων ποὺ βρίσκεται στὸ Τμῆμα Συγχωνευθέντων 'Αρχείων τοῦ ΙΚΑ:⁵ πρόκειται κυρίως γιὰ τοὺς ἀτομικοὺς φακέλους τῶν ἐργαζομένων και τῶν ἐργοδοτῶν.⁶ 2) σὲ προφορικὲς μαρτυρίες παλαιῶν τυπογράφων ἢ ἀσχολουμένων μὲ συναφεῖς ἐργασίες.⁷

Οἱ ἐργαζόμενοι

Στὴν ἀπογραφή τοῦ 1928 στὸ δῆμο τῆς 'Αθήνας, μὲ 387.528 κατοίκους ἄνω τῶν 10 ἐτῶν, ἀπογράφονται 1.791 τυπογράφοι: ἀπὸ αὐτοὺς 1.716 (96%) εἶναι

3. Γιὰ τὴν περίοδο 1821-1909, βλ. πολλὰ στοιχεῖα στὸ πολύτομο ἔργο τοῦ Ν. Σκιαδᾶ, ὁ.π. Βλ. και Κ. Σπ. Στάϊκος - Τ. Ε. Σκλαβενίτης (ἐπιμ.), *Πεντακάσια χρόνια ἐντυπῆς παραδόσης τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ (1499-1999)*. Κατάλογος Ἐκθεσης, 'Αθήνα, Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων, 2000.

4. Βλ. Ταμείον 'Ασφαλίσεως Τυπογράφων και Μισθωτῶν Γραφικῶν Τεχνῶν, *Καταστατικὸν Τ.Α.Τ.*, 'Αθήνα 1964 και *Καταστατικὸν Ταμείου 'Ασφαλίσεως Τυπογράφων και Μισθωτῶν Γραφικῶν Τεχνῶν...*, 'Αθήνα 1975. Βλ. και Γεώργιος Γρ. Καρυδάκης, *Ἔννοια και ὀρισμοὶ Κοιν. 'Ασφαλίσεως. Ἀνάπτυξις κυριωτέρων διατάξεων α. Καταστατικῶ Τ.Α.Τ. β. Κανονισμοῦ συντάξεων Τ.Α.Τ.*, 'Αθήνα 1963.

5. Εὐχαριστῶ τὴ διεύθυνση και τοὺς ὑπαλλήλους αὐτῆς τῆς ὑπηρεσίας γιὰ τὴν πρόθυμη και φιλικὴ συνδρομὴ στὴν ἔρευνά μου.

6. Στὸ ἐξῆς οἱ παραπομπές στὸ ἀρχεῖο αὐτὸ θὰ γίνονται μὲ τὸν ἀκόλουθο τρόπο: ΙΚΑ/Τ(μῆμα) Σ(υγχωνευθέντων) 'Α(ρχείων)/ΓΑΤ, φάκελος ἐργαζομένων ἢ φάκελος ἐργοδοτῶν, ἀρ. . . .

7. Μοῦ ἔχουν δώσει ὡς τώρα συνεντεύξεις οἱ: Μάρκος Βακόνδιος· Εὐάγγελος Γκιόκας· Γιῶργος Δαρδανός· Αἰμίλιος Καλιακάτσος· Θανάσης Κολοσοῦσας· Χρῆστος Μανουσαρίδης· Στέλιος Ξανθοῦδάκης· Γεωργία Παπαγεωργίου· Γιάννης Παληβογιάννης· Εὐάγγελος Ράλλης· Εὐάγγελος Ροῦμπος· Εὐάγγελος Ν. Ροῦσος· Σταμάτης Σελλᾶς· Χαράλαμπος Συριάτος· Γ. Φίλιος. Τοὺς εὐχαριστῶ πολὺ. Στὸ σύντομο αὐτὸ ἄρθρο δὲν ἦταν δυνατὸ νὰ χρησιμοποιήσω ὅλο τὸν πλοῦτο τῆς ἐμπειρίας τους και τῆς γνώσεως τους παρὰ μόνο ἀποσπασματικά. Θὰ τὸ κάνω συστηματικὰ στὴ μονογραφία ποὺ ἐτοιμάζω. Χωρὶς, πάντως, τῆς φιλικῆς ὑποδείξεως τοῦ Χρῆστου Μανουσαρίδη, ἡ ἔρευνά μου θὰ ἦταν πολὺ περιορισμένη. Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὸ Πανεπιστήμιο Κρήτης και τὸ Ἴδρυμα Ἰωάννου Φ. Κωστοπούλου γιὰ τὴν οικονομικὴ ἐνίσχυση τῆς ἐρευνητικῆς μου προσπάθειας.

ἄρρενες καὶ 75 θήλειες (4%). Οἱ ὑπόλοιποι συντελεστές τῆς ἐκδοσης ἐντύπων: βιβλιοδέτες 613 (509 ἄρρενες, 104 θήλειες), λιθογράφοι-τσιγκογράφοι-χαράκτες 249 (239 ἄρρενες, 10 θήλειες), χαρτοποιοὶ 625 (277 ἄρρενες καὶ 398 θήλειες). Γενικὸ σύνολο: 3.278 ἄτομα, 0,85% τῶν κατοίκων ἄνω τῶν 10 ἐτῶν.⁸

Ποιὸς ὅμως γίνεται τυπογράφος; Ὅσον ἀφορᾷ στὴν καταγωγὴ, οἱ πρῶτοι 49⁹ τυπογράφοι τῶν ὁποίων οἱ ἀτομικοὶ φάκελοι εἶναι κατατεθειμένοι στὸ Τμήμα Συγχωνευθέντων Ἀρχείων τοῦ ΙΚΑ καὶ καλύπτουν κυρίως τὴν περίοδο 1930-1940, κατάγονται ἀπὸ τὶς ἀκόλουθες περιοχές:

Μ. Ἀσία	11	Λαμία	1
Κωνσταντινούπολη	5	Αἴγιο	1
Ἀθήνα	12	Καλάβρυτα	1
Λακωνία-Μάνη	4	Καρυστία	1
Πύργος Ἡλείας	2	Σάμος	1
Πειραιᾶς	1	Κέρκυρα	1
Καβάλα	1	Σκύρος	1
Σέρρες	1	Ἀνάφη	1
Ἡπειρος	1	Σύρος	1
Ζαγορά Βόλου	1	Κάιρο	1

49

Ἡ γεωγραφικὴ προέλευση εἶναι εὐρύτατη. Εἶναι, ὡστόσο, ἐμφανὴς ἡ ἰσχυρὴ παρουσία τῶν Μικρασιατῶν προσφύγων. Ποικίλες μαρτυρίες μιλοῦν γιὰ τοὺς Κωνσταντινουπολίτες κυρίως τεχνίτες ποὺ ἔδωσαν ὄθηση στὴν τυπογραφία τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους. Μποροῦμε βέβαια νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τυπογράφοι γίνονταν ἀρκετοὶ ἐγγράμματοι Νεοέλληνες ποὺ φθάνοντας γιὰ ποικίλους λόγους στὴν πρωτεύουσα (ἀστυφιλία, προσφυγιὰ) δὲν μπόρεσαν νὰ καταλάβουν μιὰ θέση στὸ δημόσιο. Σ' αὐτοὺς θὰ προστεθοῦν καὶ ὅσοι γιὰ λόγους κοινωνικῶν φρονημάτων ἀποκλείονταν ἀπὸ παρόμοιες διεκδικήσεις. Ὁ εὐρύτερος χῶρος τοῦ ἐντύπου θὰ φιλοξενήσει πολλοὺς ἀριστεροὺς, ἰδιαίτερα μετὰ τὴν Κατοχὴ καὶ τὸν Ἐμφύλιο.

Ἀπὸ τοὺς παραπάνω 49 τυπογράφους, 12 εἶχαν τελειώσει διάφορες τάξεις τοῦ Δημοτικοῦ Σχολείου, 21 τοῦ Ἑλληνικοῦ Σχολείου καὶ 12 τοῦ Γυμνασίου (δύο μόνον εἶχαν ἀπολυτήριο καὶ ἓνας ἦταν τελειόφοιτος). Ἄλλοι 4 εἶχαν φοιτήσει σὲ ἐμπορικὲς σχολές (δύο ἀπὸ αὐτοὺς τελειόφοιτοι).¹⁰ Ὅπως οἱ ἴδιοι δὴ-

8. Βλ. Ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας - Γενικὴ Στατιστικὴ Ὑπηρεσία τῆς Ἑλλάδος, *Στατιστικὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀπογραφῆς τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἑλλάδος τῆς 15-16 Μαΐου 1928*, III. Ἐπαγγέλματα, τεῦχος πρῶτο, Ἀθήνα 1937.

9. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς προέκυψε ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν σωζόμενων ἀτομικῶν φακέλων ἐργαζομένων μὲ ἀριθμὸ 1-1.000. 49 ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν στοιχειοθέτες, διαλυτές, πιεστές, χαρτοθέτες ἢ μαθητευόμενοι-βοηθοὶ στὶς προηγούμενες εἰδικότητες. Ἄλλοι 7 ἦταν λιθογράφοι, ἓνας τσιγκογράφος, 7 βιβλιοδέτες καὶ ἓνας διορθωτὴς κειμένων.

10. *Δημοτικό*: Β' τάξη: 1, Δ': 4, Ε': 4, ΣΤ': 3. *Ἑλληνικό*: Α' τάξη: 5, Β': 2, Γ':

λωσαν στα άτομικά τους δελτία, το τυπογραφικό επάγγελμα το είχαν αρχίσει από μικρή ηλικία: οι περισσότεροι μεταξύ 11 και 15 ετών.¹¹ Οι μισοί (25 στους 49) είναι στοιχειοθέτες, 7 διαλυτές, 3 πιεστές, 2 στοιχειοθέτες-πιεστές, 7 χαρτοθέτες, 3 μαθητευόμενοι στοιχειοθέτες και 2 βοηθοί πιεστή. Δύο είναι γυναίκες (χαρτοθέτις και στοιχειοθέτις, και οι δύο από την περιοχή της Σμύρνης).

Θα πρέπει, επίσης, να φανταστούμε διάφορα δίκτυα που διευκόλυναν την πρόσβαση στο επάγγελμα. Συγγενείς ή συγχωριανοί που φθάνουν ανιχνευτικά στην πρωτεύουσα, μαθαίνουν την τυπογραφική τέχνη και ως εργαζόμενοι ή μικροεπαγγελματίες καλούν και άλλους στην ίδια τύχη. Το μοντέλο αυτό επανέρχεται συχνά στις αφηγήσεις των τυπογράφων.

Η επάγγελματική κατηγορία των τυπογράφων παρουσιάζει όρισμένα χαρακτηριστικά που, συγκρινόμενα με τα αντίστοιχα άλλων ομάδων εργαζομένων, θα επιτρέψουν κάποιες υποθέσεις για το αν οι τυπογράφοι θα μπορούσαν να ενταχθούν στην «αριστοκρατία» των εργαζομένων. Τα κριτήρια¹² που θέτει ο Hobsbawm για την ένταξη αυτή δύσκολα καλύπτονται από ένα μεγάλο μέρος των τυπογράφων, κατά την πρώτη ιδιαίτερα περίοδο που εξετάζεται εδώ. Ασφαλώς εντάσσονται οι τυπογράφοι που απασχολούνται στις εφημερίδες. Αλλά αυτό, όπως θα δούμε, αποτελούν χωριστή κατηγορία.

Έτσι, για τους στοιχειοθέτες, διαλυτές και πιεστές που δεν απασχολούνται στα τυπογραφικά συγκροτήματα που εκδίδουν εφημερίδες, αυτό που κυρίως λείπει είναι η σταθερή απασχόληση. Λίγοι εργάζονται όλο το έτος. Οι περισσότεροι εξασφαλίζουν κάποια μόνο μεροκάματα το μήνα, μετακινούνται από τυπογραφείο σε τυπογραφείο, δουλεύουν ακανόνιστες ώρες εκμεταλλευόμενοι κάποια εποχική διόγκωση εργασιών σε όρισμένα τυπογραφεία, τους κατέχει ανασφάλεια για το αύριο και ο φόβος της μακρόχρονης ανεργίας. Τη δεκαετία του 1930 δεν έχουν ακόμη κατοχυρώσει αποζημίωση στις απολύσεις και ή διαπραγματευτική τους θέση με τους εργοδότες είναι συνήθως αδύνατη. Οι αί-

12, απόλυτήριο Σχολαρχείου: 2· Γυμνάσιο: Α' τάξη: 5, Β': 4, τελειόφοιτος: 1, απόλυτήριο: 2· Εμπορική: Β' τάξη: 2, τελειόφοιτος: 1, τελειόφοιτος νικτερινής εμπορικής σχολής: 1.

11. 9 ετών: 1, 11: 5, 12: 7, 13: 6, 14: 5, 15: 11, 16: 3, 17: 1, 18: 3, 19: 1, 20: 2, 21: 1, 22: 1, 25: 1, 28: 1.

12. Τα κριτήρια αυτά αφορούν κυρίως στην κανονικότητα της απασχόλησης, το ύψος των άμοιβών, τις συνθήκες εργασίας, τις σχέσεις με τις άλλες κοινωνικές ομάδες (κατώτερες και ανώτερες), το επίπεδο ζωής, τις προοπτικές κοινωνικής ανόδου του ίδιου του εργαζόμενου και των παιδιών του. Βλ. σε ποιά βαθμό οι στοιχειοθέτες στην Αγγλία πληρούσαν τα κριτήρια αυτά για να θεωρηθούν ότι ανήκουν στην αριστοκρατία της εργατικής τάξης: Patrick Duffy, *The Skilled Compositor, 1850-1914. An Aristocrat among Working Men*, Aldershot κ.ά., Ashgate, 2000, σ. 75 κ.έξ. Για την ιδεολογία και πολιτική δράση μιάς επαγγελματικής ομάδας, βλ. Eric Hobsbawm - Joan W. Scott, «Πολιτικοποιημένοι παπουτσήδες», στον τόμο: Eric Hobsbawm, *Ξεχωριστοί άνθρωποι. Αντίσταση, εξέγερση και τζάζ, μετάφραση: Παρασκευάς Ματάλας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2001, σ. 36-73.

τήσεις για επίδομα άνεργίας είναι συνεχείς. Μερικοί, μάλιστα, εξακολουθούν να ελπίζουν το επίδομα παρά το γεγονός ότι εργάζονται.¹³ Άλλοι απογοητεύονται και αλλάζουν επάγγελμα.¹⁴

Ο Ν. Ἀρτόπουλος,¹⁵ τυπογράφος/χαρτοθέτης, εργάστηκε το 1932-1933 και για διαφορετικά χρονικά διαστήματα τουλάχιστον στα ακόλουθα καταστήματα:

25.7 - 6.8.1932	: Περιοδικό «Εργασία»
13-26.8.1932	: Ἐκδοτικός Οἶκος Δημητράκου
12-17.9.1932	: Τυπογραφείο Λαμπροπούλου
1.10 - 11.11.1932	: Δημητράκος
4.12.1932 - 29.9.1933	: Τυπογραφείο Ἰωσήφ Παπαδοπούλου

Και ὁ Δ. Κεντέρης,¹⁶ στοιχειοθέτης:

16.12.1928 - 15.6.1929:	Πυρσός
24.2.1930 - 16.1.1933	: Πυρσός
14-27.3.1934	: Ν. Π. Τιλπέρογλου
19.11.1934 - 4.5.1935	: Γ. Ζόμπολας

Στο τυπογραφείο τῶν Φάνη Κωνσταντινίδη - Κώστα Μιχαλά¹⁷ και με βάση τις μισθολογικές καταστάσεις τοῦ μηνὸς Νοεμβρίου τῶν ἐτῶν 1945-1962 προκύπτει ὅτι ἀπασχολήθηκαν 72 διαφορετικά ἄτομα, σὲ ἀκανόνιστα χρονικά διαστήματα τὸ καθένα: 29 ἄτομα ἀναφέρονται στις καταστάσεις Νοεμβρίου ἐνὸς μόνον ἔτους, ἐνῶ ἓνα ἄτομο ὑπάρχει στις καταστάσεις Νοεμβρίου 16 ἐτῶν.¹⁸

Λίγα κατστήματα, κυρίως τὰ μεγάλα, κρατοῦν ἢ ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ κρατήσουν τοὺς ἴδιους εργαζομένους για μεγάλο χρονικὸ διάστημα. Στὸ τυπογραφεῖο, για παράδειγμα, τοῦ Γαλλικοῦ Ἰνστιτούτου, ποὺ τελευταῖα και τόσο ἄδικα ἔκλεισε, τὸ προσωπικὸ παρέμενε για πολλὰ χρόνια σχεδὸν τὸ ἴδιο.

Αὐτὴ ἡ ἐπαγγελματικὴ ἀνασφάλεια ὀδηγεῖ πολλοὺς εργαζόμενους τυπο-

13. Ὁ Δημ. Σταθάτος (ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ/φάκελος εργαζομένων ἀρ. 400) ἦταν ἄνεργος. Ἐπαιρνε επίδομα και συγχρόνως δούλευε στὴν τυπογραφικὴ ὑπηρεσία τοῦ Ὑπουργείου Συγκοινωνίας. Για νὰ μὴν παραπεμφθεῖ για ψευδὴ δήλωση, ἀναγκάστηκε νὰ ἐπιστρέψει ὅσα παράνομα εἰσέπραξε. Ὁ Δημ. Βασιλείου (δ.π., ἀρ. 523) καιτοῖ ἐπιδοτούμενος ἄνεργος, διατηροῦσε ἰχθυοπωλεῖο και πρατήριο πώλησης πάγου (1934).

14. Ἀπὸ τοὺς παραπάνω 49 ἀναφέρεται ρητὰ ὅτι ἓνας πιεστής ἔγινε ἀρτοποιός, ἄλλος ἓνας, πάλι πιεστής, αὐτοκινητιστής, και ἓνας τρίτος, διαλυτής, πῆγε νὰ ἐργαστεῖ στὸ καλυκοποιεῖο.

15. ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ/φάκελος εργαζομένων ἀρ. 107.

16. Ὁ.π., ἀρ. 518.

17. Για τὸ τυπογραφεῖο αὐτὸ βλ. Ἐμμανουὴλ Χ. Κάσδαγλης, «Παλιὰ τυπογραφεῖα τῆς Ἀθήνας. Μιὰ ἀναδρομὴ και πρώτη ἀπόπειρα καταγραφῆς στὰ τελευταῖα ἐκατὸ χρόνια», *Καθημερινή/Ἑπτὰ Ἡμέρες*, ἀφιέρωμα: «Ἑλληνικὴ Τυπογραφία», 7.4.1996, σ. 21.

18. Ἀπὸ τοὺς ὑπολοίπους, 14 ἀναφέρονται δύο φορές, 6 τρεῖς, 9 τέσσερις, 2 πέντε, 6 ἕξι, ἓνας 7, δύο 9, ἓνας 10, ἓνας 11. Βλ. ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ/φάκελος ἐργοδοτῶν ἀρ. 463.

γράφους σὲ διάφορες «στρατηγικές». «Όλοι θὰ ἤθελαν νὰ ἐνταχθοῦν στὸ προσωπικὸ τοῦ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου,¹⁹ ὥστε νὰ εἶναι μόνιμοι ἐργαζόμενοι ἀμειβόμενοι ἀπὸ τὸ Δημόσιο. Ἐπειδὴ ὅμως ἐκεῖ τὰ κριτήρια πρόσληψης συνήθως δὲν ἦταν ἀξιοκρατικά καὶ περισσότερες πιθανότητες ἐπιτυχίας εἶχε ὅποιος διέθετε ἰσχυρὸ πολιτικὸ μέσο, πολλοὶ ἀποθαρρύνονταν νὰ συμμετάσχουν στοὺς ἐκαστοτε διαγωνισμοὺς· ἄλλοι, πὺ συμμετεῖχαν, εἶχαν τὴν πικρὴ ἐμπειρία τῆς ἀποτυχίας ἀπὸ πράγματι κατώτερους συναγωνιστὲς στὴ στοιχειοθεσία. Ἐργαζόμενοι στὸ Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο δούλευαν τὰ ἀπογεύματα σὲ διάφορα τυπογραφεῖα τῆς Ἀθήνας εἰς βάρος ἀνεργῶν συναδέλφων τους. Ἦταν πολλὲς φορές καλοδεχούμενοι ἀπὸ τοὺς ἐργοδότες, γιατί ἀποτελοῦσαν κρῖκο σύνδεσης μ' ἕνα δημόσιο ὄργανισμὸ πὺ εἶχε τὴν οἰκονομικὴ δυνατότητα ἐκσυγχρονισμοῦ, ἐπομένως διέθετε τυπογραφικὸ ὑλικὸ καὶ μηχανήματα πὺ ἡ χρῆση τους δὲν εἶχε ἀκόμη γενικευτεῖ· ἐξἄλλου δὲν δεσμεύονταν νὰ τοὺς ἀσφαλίσουν.

Μερικοὶ προσπαθοῦν νὰ κρατήσουν τὸ ἐπάγγελμα κλειστὸ. Κι ἀφοῦ ἡ μαθητεία δὲν ἦταν σαφῶς καθορισμένη, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴν Ἀγγλία,²⁰ ἦταν ἐξαιρετικὰ φειδωλοὶ στὸ νὰ μάθουν τὰ μυστικὰ τῆς τέχνης τους στοὺς μαθητευομένους.²¹

Ἄλλοι ἐπιχειροῦν τὴν ὑπέρβαση ἀπὸ τὴ θέση τοῦ ἐξαρτημένου ἐργάτη σ' αὐτὴ τοῦ μικροῦ ἐπαγγελματία. Εἴτε μὲ οἰκονομίες, εἴτε μὲ κάποια κληρονομιά, εἴτε μὲ δάνεια, συνηθέστερα μὲ τὴν προίκα πὺ ἔλαβαν, ἀνοίγουν δικὸ τους μαγαζὶ. Τὸ πάγιο κεφάλαιο δὲν εἶναι ἀπαγορευτικὸ: χρειάζονται κάποια στρίποδα, μερικὲς κάσες, λίγες σειρὲς τυπογραφικῶν στοιχείων. Τὸ ἐνοίκιο εἶναι σχετικὰ χαμηλὸ γιατί ἐπιλέγονται συνήθως ἀνήλια ὑπόγεια ἢ χῶροι καθόλου προνομιούχοι. Γιὰ νὰ ὑπάρχει ἐργασία, ἂν αὐτὴ δὲν ἔχει βρεθεῖ μὲ ἄλλο τρόπο, ἐπιχειρεῖται «χτύπημα» τῶν τιμῶν, δηλαδή ὁ νέος ἐπαγγελματίας ἀναλαμβάνει τὴν ἐκδοσὴ ἐντύπων μὲ χαμηλότερη τιμὴ ἀνὰ τυπογραφικὸ φύλλο ἀπὸ αὐτὴν πὺ προτείνουν ἄλλοι. Χαμηλὴ τιμὴ σημαίνει ὅτι πολλὲς φορές ὁ ἴδιος

19. Τὸ 1907 στὸ Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο ἀπασχολοῦνταν 5 ὑπάλληλοι καὶ 64 ὡς ἐργατικὸ προσωπικὸ. Βλ. «Αἰτιολογικὴ ἔκθεσις τοῦ νομοσχεδίου περὶ τροποποιήσεως καὶ συμπληρώσεως τῶν νόμων περὶ Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου καὶ Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως», Παράρτημα τῆς Ἐφημερίδος τῆς Βουλῆς, ἔκτακτος σύνδοδος τῆς ΙΗ' Βουλευτικῆς Περιόδου, Ἀθήνα 1907, σ. 212-215. Τὸ προσωπικὸ αὐτὸ αὐξήθηκε σημαντικὰ τίς ἐπόμενες δεκαετίες. Βλ. καὶ τὸ σύντομο δακτυλόγραφο κείμενο τοῦ Ν. Χατζηκυριάκου (διευθυντῆ Διοικητικοῦ), «Ἱστορία Ἐθνικοῦ Τυπογραφείου - Ἐφημερίδος τῆς Κυβερνήσεως», χ.χ.

20. Τουλάχιστον μέχρι τὰ μέσα τοῦ 20οῦ αἰῶνα, τὸ ἀνώτατο συνδικαλιστικὸ ὄργανο τῶν τυπογράφων ἀπαιτοῦσε 7ετὴ βεβαιωμένη μαθητεία γιὰ νὰ δεχθεῖ ἕναν νέο τυπογράφο ὡς μέλος του. Βλ. P. Duffy, ὁ.π., σ. 49-59.

21. Περιπτώσεις τέτοιας συμπεριφορᾶς μαρτυροῦν σχεδὸν ὅλοι οἱ τυπογράφοι πὺ ἐδῶκαν συνεντεύξεις. Βλ. καὶ Ν. Σκιαδᾶς, ὁ.π., τ. Β', σ. 180. Ὡστόσο, ὅλοι τοὺς σχεδὸν ἀναφέρουν καὶ «μάστορες» πὺ φάνηκαν πρόθυμοι νὰ τοὺς βοηθήσουν νὰ γίνουν καὶ αὐτοὶ τεχνίτες.

εργάζεται 10-14 ὥρες τὴν ἡμέρα γιὰ νὰ ἐξασφαλίσει ἕνα ἀξιοπρεπὲς μεροκάματο. Ἐλέγχει, ὥστόσο, τὰ μέσα παραγωγῆς, νοιώθει ἀνεξάρτητος καὶ κατευθύνει κάποιους ἐργαζομένους, πού συνήθως εἶναι μέλη τῆς οἰκογένειάς του.

Πολλοί, πού ἡ ποιότητα τῆς δουλειᾶς τους ἐκτιμήθηκε, ξεκίνησαν ἔτσι τὴν ἐργοδοτικὴ τους σταδιοδρομία. Ὅσοι ἀπέτυχαν στὸ πρῶτο τους ἐγγείρημα, ξαναγύρισαν στὴν ἐξαρτημένη ἐργασία ἢ ξαναδοκίμασαν καὶ πάλι νὰ ἀνοίξουν δικό τους τυπογραφεῖο. Στὸ μεταξὺ εἶχαν στοιβάξει τὰ τυπογραφικὰ τους περιουσιακὰ στοιχεῖα στὸ σπίτι τους, σὲ μία ἀποθήκη ἢ σὲ κάποιο ἄλλο τυπογραφεῖο.

Μιά τρίτη, ἐνδιάμεση, ἐπιλογή φαίνεται νὰ δοκιμάστηκε ἀπὸ πολλοὺς τυπογράφους ὡς τὴ δεκαετία τοῦ 1970 τουλάχιστον. Πρόκειται γιὰ τὶς ἐργολαβίες καὶ ὑπεργολαβίες. Ἐνας τυπογράφος ἐξασφάλιζε (πολλὲς φορές προσφέροντας χαμηλότερη τιμὴ) μιὰ ἐργασία, συνήθως ἀπὸ ἕναν ἰδιώτη. Συμφωνοῦσε, ἔπειτα, ἔναντι ἐνὸς ποσοῦ ἢ μεριδίου ἀνὰ τυπογραφικὸ φύλλο, μὲ ἕναν ἐργοδότη τυπογράφο νὰ τοῦ παραχωρήσει τὸ χῶρο καὶ τὰ μέσα, δηλαδή τὰ τυπογραφικὰ στοιχεῖα καὶ τὴν ὑπόλοιπη ὑποδομὴ. Στὴ συνέχεια ὁ ἴδιος μόνος του ἢ μισθώνοντας καὶ ἄλλους στοιχειοθετοῦσε τὸ βιβλίο καὶ τὸ τύπωνε στὸν ἴδιο χῶρο ἢ ἄλλοῦ. Μερικὲς φορές ὁ «ἐργολάβος» ἐργαζόταν στὸ ἴδιο αὐτὸ τυπογραφεῖο ἢ σὲ ἄλλο τὸ πρῶτ καὶ τὸ ἀπόγευμα δούλευε τὴν ἐργολαβία. Μποροῦσε, ἐπίσης, ἕνα κομμάτι τῆς νὰ τὸ ὑπενοικιάσει σὲ ἕναν «ὑπεργολάβο». Τὸ σύστημα αὐτὸ ἐξασφάλιζε κάποια συμπληρωματικά, ἔκτακτα εἰσοδήματα σὲ τυπογράφους. Τὸ κέρδος, πολλὲς φορές ἔναντι ἐντατικῆς προσωπικῆς ἐργασίας, δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι μεγάλο καὶ προέκυπτε κυρίως ἀπὸ τὴ μὴ καταβολὴ τῶν εἰσφορῶν στὰ ἀσφαλιστικά ταμεῖα καὶ τὴν ἐκμετάλλευση ἄλλων ἐργαζομένων πού εἶχαν ἄμεση ἀνάγκη ἐργασίας χωρὶς δυνατότητα διαπραγματεύσεως ἱκανοποιητικῆς ἀμοιβῆς.

Οἱ ἐργαζόμενες γυναῖκες στὰ τυπογραφεῖα καὶ βιβλιοδετεῖα συνήθως ζητοῦν ἐπιστροφή τῶν κρατήσεων πού τοὺς ἔγιναν, ὅταν πρόκειται νὰ παντρευτοῦν. Διακόπτουν ἔτσι τὴν ἐργασία, ἀλλὰ μερικὲς ἐπιστρέφουν ἀργότερα.²²

Ἰπῆρχε, φυσικά, γιὰ ὅλους καὶ ἡ διέξοδος πρὸς ἄλλα ἐπαγγέλματα, ὅταν οἱ συνθήκες στὴν τυπογραφία ἦταν ἀπαγορευτικὲς.

Οἱ ἀμοιβὲς τῶν τυπογράφων προσδιορίζονταν συνήθως ἀνάλογα μὲ τὴν εἰδικότητα καὶ τὰ ἔτη ὑπηρεσίας, τὴν πείρα τοῦ ἐπαγγέλματος. Τὸ 1932 τὸ μεροκάματο τοῦ στοιχειοθέτη κυμαίνονταν ἀνάμεσα στὶς 55-110 δρχ. (γιὰ τοὺς περισσότερους 70-80 δρχ.), τοῦ διαλυτῆ 45-55, τοῦ πιεστῆ 70-110, τοῦ χαρτοθέτη

22. Ἐγὼ ἐντοπίσει ὡς τώρα μόνον δύο τέτοιες περιπτώσεις, ἐργατριῶν σὲ βιβλιοδετεῖα (ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ/φάκελοι ἐργαζομένων ἀρ. 4100 καὶ 2046). Ἡ δευτέρα εἰσέπραξε τὶς κρατήσεις λόγω γάμου καὶ ἀργότερα, μὲ ἄλλον ἀριθμὸ μητρώου, ἐπανῆλθε στὴν ἐργασία.

45-50 και τοῦ μαθητευόμενου γύρω στις 23 δρχ. Μία γυναίκα στοιχειοθέτις, 23 ἐτῶν, εἶχε μεροκάματο 70 δρχ., και μία χαρτοθέτις, 20 ἐτῶν, 50 δρχ.²³

Στὸ τυπογραφεῖο Κωνσταντινίδη - Μιχαλᾶ τὰ μεροκάματα σὲ δύο διαφορετικὲς χρονικὲς στιγμὲς (1956 και 1962) ἦταν τὰ ἀκόλουθα:

	Ἀτομα	Ἡμερομίσθιο (Μάιος 1956)	Ἀτομα	Ἡμερομίσθιο (Νοέμβριος 1962)
Στοιχειοθέτης	5	55	8	55-120
Διαλυτῆς	4	42	—	—
Πιεστῆς	2	55	3	72-138
Χαρτοθέτης	1	42	—	—
Μαθητευόμενος	1	20	—	—
Μικρὸς	—	—	2	35-40
Μικρὰ	—	—	1	42

Πηγή: ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ/φάκελος ἐργοδοτῶν ἀρ. 463.

Τὸ Δεκέμβριο τοῦ 1961 τὰ κατώτερα ἡμερομίσθια ἦταν τὰ ἀκόλουθα: Στοιχειοθέτες ἀνεξαρτήτως φύλου: 57-75 δρχ. (προϋπηρεσία 1-18 ἔτη και ἄνω)· πιεστές: 64-83· βοηθοὶ πιεστῶν-χαρτοθέτες: 62-72· χειριστὲς αὐτόματων πιεστηρίων: 60-72· ἀρχιεργάτες: 90· λινοτύπες: 72-90· μαθητευόμενοι (1-3 ἔτη): 25-33.²⁴

Συγκρινόμενες οἱ ἀμοιβὲς αὐτὲς μὲ τὲς ἀντίστοιχες πολλῶν ἄλλων ἐργαζομένων εἶναι, τὲς περισσότερες φορές, ἀνώτερες. Ὡστόσο, ἡ ρευστότητα τῆς ἀπασχόλησης, τὸ γεγονός δηλαδή ὅτι ἓνα τμήμα μόνο τῶν τυπογράφων ἐργαζόταν συνεχῶς, ὑπονομεύει οὐσιαστικὰ τὴν οἰκονομικὴ τους δυνατότητα. Ὅσον ἀφορᾷ στὲς ἀμοιβὲς τῶν γυναικῶν-στοιχειοθετῶν, στὲς λίγες σχετικὰ περιπτώσεις πού συναντῶνται, δὲν ἀποκλίνουν σοβαρὰ ἀπὸ τὲς ἀντίστοιχες τῶν ἀνδρῶν ἴδιας προϋπηρεσίας.

Οἱ ἐργασιακὲς σχέσεις ἀναφέρονται ὡς φιλικὲς, σχεδὸν οἰκογενειακὲς, στὰ μικρὰ καταστήματα. Ἡ ἡμέρα κυλᾷ σὲ εὐχάριστη ἀτμόσφαιρα μὲ καλαμπού-

23. Τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τοὺς ἀτομικοὺς φακέλους τῶν 49 τυπογράφων (βλ. παραπάνω, σημ. 9). Πβλ. Ὑπουργεῖον Ἐθνικῆς Οἰκονομίας - Γενικὴ Στατιστικὴ Ὑπηρεσία τῆς Ἑλλάδος, Ἀπογραφή τῶν ὑπαλλήλων και ἐργατῶν τῶν βιομηχανικῶν και ἐμπορικῶν ἐπιχειρήσεων ἐνεργηθεῖσα τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1930 και ἡμερομίσθια αὐτῶν ἐν συγκρίσει και πρὸς παλαιότερα και νεώτερα στοιχεῖα, Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Τυπογραφεῖο, 1940 (ἐνότητα «Βιομηχανία Χάρτου»).

24. Γ. Καροδάκης, ὅ.π., σ. 30-33. Γιὰ τὰ κατώτερα ἡμερομίσθια πού ἴσχυσαν τὸ Δεκέμβριο 1968 βλ. Ἡ Τυπογραφία, ἔτος ΙΕ', φ. 305 (15.7.1972) 13. Πβλ. Ἐθνικὴ Στατιστικὴ Ὑπηρεσία τῆς Ἑλλάδος, Ἐρευνα ἐπὶ τῆς διαρθρώσεως και κατανομῆς τῆς ἀμοιβῆς τῶν ἐργατῶν εἰς τὴν βιομηχανίαν-βιοτεχνίαν 1966, Ἀθήνα 1969.

ρια, ραδιόφωνο, συζητήσεις.²⁵ Στά μεγάλα, ωστόσο, τυπογραφεῖα επιδιώκεται πειθαρχία, οἱ κανόνες ἐργασίας εἶναι αὐστηρότεροι, ἐνίοτε ὑπάρχει ἐπιτήρηση, ἐνῶ δὲν λείπουν καὶ οἱ (ἄνθρωποι) τοῦ ἀφεντικοῦ, ὅσοι δηλαδή τὸν ἐνημερώνουν γιὰ τὴ συμπεριφορὰ τῶν ἐργαζομένων, ἰδιαίτερα ἂν κάποιος προσπαθοῦν νὰ κινητοποιήσουν τὸ προσωπικὸ σὲ διεκδικήσεις καὶ ἀπεργίες.

Οἱ συνθήκες ἐργασίας δὲν ἦταν καθόλου ἱκανοποιητικές γιὰ τοὺς περισσότερους τυπογράφους ποὺ ἐργάζονταν κυρίως σὲ μαγαζιά ὑπόγεια ἢ κακῶς ἀεριζόμενα, μὲ καθόλου ἢ ἐλάχιστη θέρμανση καὶ προβλέψεις ὑγιεινῆς ὑποτυπώδεις. Ἄν αὐτὸ συνδυαστεῖ μὲ τὴ βεβαρημένη ἀτμόσφαιρα λόγω τοῦ ἀντιμονίου τῶν τυπογραφικῶν στοιχείων, τὴν ὀρθοστασία, τὴν ἐλλίπη σὲ θερμίδες διατροφή τῶν περισσοτέρων καὶ τίς ἀντίστοιχες καθόλου ἱκανοποιητικὲς συνθήκες διαβίωσης στὶς κατοικίες τους, ἰδιαίτερα στὶς δεκαετίες 1930-1950, γίνεται ἀντιληπτὸ γιὰ τὴ φυματίωση καὶ ἄλλες ἀσθένειες πλήττουν μὲ μεγάλη συχνότητα τοὺς τυπογράφους. Ἦδη τὸ 1911, σὲ συνεδρίαση τῆς Βουλῆς, ὅταν συζητιόταν τὸ νομοσχέδιο «περὶ ὑγιεινῆς καὶ ἀσφαλείας τῶν ἐργατῶν καὶ περὶ ὠρῶν ἐργασίας», ἀναφέρθηκε ὅτι:

Ἐξ 650 ἐργατῶν τυπογράφων ἐν Ἀθήναις ἀπεβίωσαν κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαπενταετίαν 75 ἐκ φθίσεως τῶν πνευμόνων καὶ τοῦ λάρυγγος, 3 ἐξ ἀποπληξίας, 2 ἐξ ἄλλων νόσων καὶ εἷς μόνον ἐκ γήρατος! Οἱ ἀριθμοὶ οὗτοι μᾶς δίδουν ... τὸ μέτρον τῆς ὑγιεινῆς καταστάσεως τῶν τυπογραφείων τῶν Ἀθηνῶν, μολονότι εἶναι τὰ καλλίτερον διερρυθμισμένα, κατὰ τὴν τελευταίαν πενταετίαν ἐργοστάσια τῶν Ἀθηνῶν».²⁶

Οἱ περισσότερες αἰτήσεις γιὰ πρόωρη σύνταξη, ποὺ ὁ ἀριθμὸς τους εἶναι ἐντυπωσιακός, ἀφοροῦν σὲ φυματικούς. Τὸ 1972 οἱ συνταξιούχοι λόγω μολυβδίασης ἦταν 10 καὶ οἱ συνταξιούχοι λόγω φυματίωσης καὶ σπονδυλοαθρίτιδας 193.²⁷ Οἱ περισσότεροι, ὡστόσο, φυματικοὶ πέθαιναν, ὡς τὸ 1950, πρὶν συνταξιοδοτηθοῦν ἢ στὰ πρῶτα ἔτη τῆς σύνταξης.

25. Γιὰ τὴν καθημερινότητα τῶν τυπογράφων, γιὰ τὴν «κουλούρα» τους γενικά, βλ. ἐνδεικτικά: Robert Darnton, «Work and Culture in an Eighteenth-Century Printing Shop», Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν/ΕΙΕ (ἐκδ.), *Τὸ βιβλίο στὶς προβιομηχανικὲς κοινωνίες*, Πρακτικὰ τοῦ Α' Διεθνοῦς Συμποσίου τοῦ Κέντρου Νεοελληνικῶν Ἐρευνῶν, Ἀθήνα 1982, σ. 27-44· *Τυπογραφικὸν Κατάστημα ἐν Λονδίῳ κατὰ τὸ 1839*, ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ ὑπὸ Β., Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1993· Ν. Σκιαδᾶς, *ὁ.π.*, τ. Γ', σ. 204-214 (= κείμενο τοῦ Δ. Χατζόπουλου γιὰ τοὺς τυπογράφους στὴν Ἀθήνα τοῦ 1894), 215-217, 280-286, 351-361 καὶ ἄλλοι.

26. *Ἐφημερὶς τῶν Συζητήσεων τῆς Βουλῆς*, Συνεδρίαση τῆς 2.11.1911 (πβλ. Ν. Σκιαδᾶς, *ὁ.π.*, τ. Γ', σ. 215). Ὁ «Κανονισμὸς Ὑγιεινῆς τῶν Τυπογραφείων» ἔσχυσε μὲ τὸ διάταγμα τῆς 11.2.1914. Τοῦ Κανονισμοῦ, ὅταν δημοσιεύτηκε σὲ χωριστὸ φυλλάδιο, προτάχθηκε ἐρμηνευτικὴ ἐγκύκλιος τοῦ Ὑπουργοῦ τῆς Ἐθνικῆς Οἰκονομίας πρὸς τοὺς νομάρχες, 24.2.1914 (βλ. ἀντίτυπο στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς). Τὸ διάταγμα βλ. καὶ στὸ Σπ. Μ. Ἀντύπας, *Ἑλληνικὴ ἐργατικὴ νομοθεσία*, Ἀθήνα, Ι. Π. Ζαχαρόπουλος, 1938, σ. 364-367.

27. *Ἡ Τυπογραφία*, ἀρ. 312, 1.11.1972.

Οί έλλιπεις μας γνώσεις για την πρωτεύουσα του έλληνικού κράτους, που σε μεγάλο βαθμό όφειλονται στο γεγονός ότι λόγω έγκληματικής άδιαφορίας των ύπευθύνων δέν έχουμε ακόμη οργανωμένο αρχείο του Δήμου τής 'Αθήνας, δυσκολεύουν τη διερεύνηση ύποθέσεων για την κοινωνική κινητικότητα των τυπογράφων και τó βιοτικό τους επίπεδο: άν δηλαδή τά παιδιά τους ακολουθοϋν τó ίδιο έπάγγελμα²⁸ ή άλλο, άνώτερης ή κατώτερης θέσης στην κοινωνική ιεραρχία· άν οί ίδιοι με τó γάμο τους βελτιώνουν την κοινωνική τους θέση· άν έπιτυγχάνουν κάποια συγκέντρωση χρημάτων που έπιτρέπει άγορά μεγαλύτερης κατοικίας ή μετακίνηση σε αναβαθμισμένη συνοικία κλπ. Κάποιες πάντως μαρτυρίες συγκλίνουν στη διαπίστωση ότι στη γαμήλια άγορά οί τυπογράφοι είχαν σχετικά καλή θέση. Μερικοί, μάλιστα, όπως αναφέρθηκε, τó έκμεταλλεύτηκαν για νά μεταπηδήσουν, με την προίκα που έλαβαν, στην κατάσταση του έλεύθερου έπαγγελματία.

Οί τυπογράφοι είναι από τούς πρώτους έργαζομένους που έπιχείρησαν συσσωματώσεις, πρώτα σε άλληλοβοθητικούς συλλόγους και άργότερα σε συνδικαλιστικά σωματεία.²⁹ Τó συνδικάτο τους ύπήρξε μαχητικό στις διεκδικήσεις του και πέτυχε με άγώνες τó έξάωρο (1944) και άργότερα την ύπαλληλική ιδιότητα για τά μέλη του (1958). Οί τυπογράφοι πρωτοστάτησαν στις κοινήτοποιήσεις τής έργατικής τάξης, στους κοινωνικούς άγώνες, πολλοί από αυτούς άνήκαν στην 'Αριστερά και διακρίθηκαν στην 'Αντίσταση. Τó αρχείο του σωματείου τους κατασχέθηκε από τούς πραξικοπηματίες τόν 'Απρίλιο του 1967, έπειδή θεωρήθηκε ότι περιείχε κι αυτό άνατρεπτικό ύλικό. Δέν έπιστράφηκε μετά την πτώση τής δικτατορίας και φαίνεται ότι είχε και αυτό την ίδια τύχη με τούς φακέλους κοινωνικών φρονημάτων που μιá άνιστορική πολιτική έθνικής συμπιλώσης έστειλε στην πυρά (1989). Σχετικό ύλικό τής ΕΔΑ που διασώζεται στα ΑΣΚΙ, σίγουρα τó αντίστοιχο που κρατά έφτασφράγιστο τó ΚΚΕ, οί προσωπικές άναμνήσεις παλαιών συνδικαλιστών και άσφαλώς και άλλα τεκμήρια, ίσως έπιτρέψουν την άνασυγκρότηση τής πλούσιας σε δράση συνδικαλιστικής έμπειρίας των τυπογράφων.³⁰

Οί παλαιότεροι, πάντως, από αυτούς μαρτυροϋν για ένα πνεϋμα άλληλεγγύης σε κοινές διεκδικήσεις, με έξαιρέσεις φυσικά, που τροφοδότησαν τούς άπερ-

28. "Ο,τι είναι δύσκολο για την 'Αθήνα, φαίνεται εύκολότερα διερευνήσιμο για άλλες πόλεις. Στην 'Ερμούπολη, για παράδειγμα, συναντάμε οικογένειες τυπογράφων που κρατούν τó έπάγγελμα για δύο και τρείς γενιές.

29. Βλ. Ν. Σκιαδής, ό.π., τ. Γ', σ. 178-203.

30. 'Η συνδικαλιστική αυτή δράση έχει ύποχωρήσει σήμερα δραματικά και λόγω τής γενικότερης κάμψης του έργατικού κινήματος και διότι πολλοί άπασχολούμενοι στη ήλεκτρονική τυπογραφία δέν έγγράφονται στο σωματείο. 'Ενδεικτικό στοιχείο τής άλλαγής είναι ότι σήμερα στο σωματείο των έργαζομένων στις γραφικές τέχνες πλειοψηφοϋν οί λιθογράφοι, όχι οί τυπογράφοι όπως παλαιότερα.

γασπαστικούς μηχανισμούς κάποιων εργοδοτών. Ἀναφέρεται πῶς μέλη τοῦ σωματείου μάζευαν τὸ βδομαδιατικὸ τάλληρο ἀπὸ τοὺς ἐργαζομένους γιὰ νὰ ἐνισχύσουν τὸ Ταμεῖο Ἀλληλοβοήθειας, ἀπαραίτητο σὲ περιόδους μακροχρόνιας ἀπεργίας. Συχνοὶ εἶναι καὶ οἱ «ἡρωισμοὶ» νέων στὸ ἐπάγγελμα τυπογράφων ποὺ προτίμησαν τὴ συμμετοχὴ σὲ μία ἀπεργία καὶ ἐπομένως τὴν ἀπόλυση καὶ τὴν ἀνασφάλεια ἀπὸ τὴν ὑπακοή σὲ ἓναν ἐργοδότη μὲ πατερναλιστικὴ διάθεση.

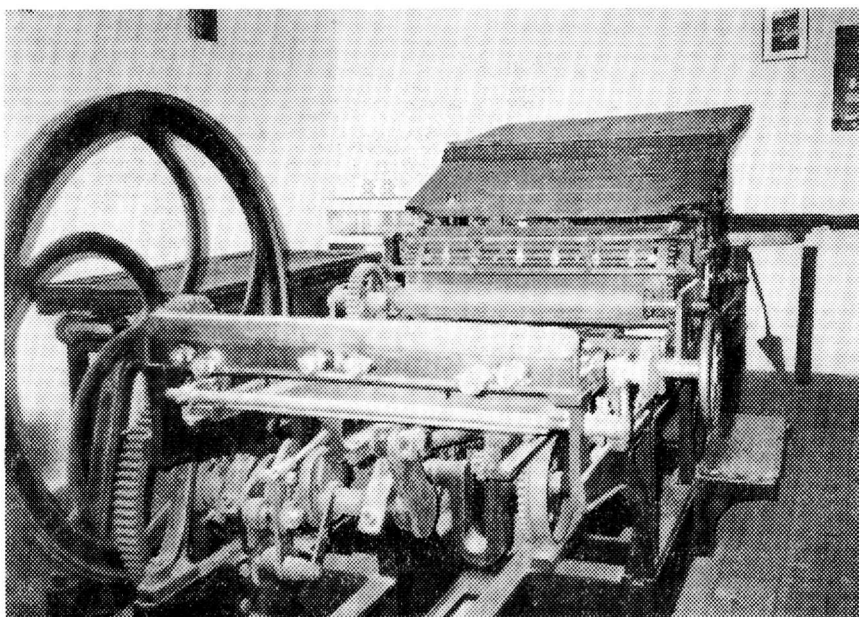
“Ὅλα αὐτὰ διαμόρφωσαν τὴν ταυτότητα τῶν τυπογράφων, τὴν εἰκόνα ποὺ εἶχαν γιὰ τὸν ἑαυτὸ τους: φαίνεται ὅτι οἱ περισσότεροὶ πίστευαν ὅτι ὑπερεῖχαν μεταξὺ πολλῶν ἐργαζομένων καὶ λόγω τῆς μόρφωσής τους καὶ διότι ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση τῆς δουλειᾶς τους, ἰδιαίτερα οἱ στοιχειοθέτες, βρισκόνταν κοντὰ στὴ διανόηση, ἀκόμα καὶ κοντὰ στὴν πολιτικὴ. Γνώριζαν τὴ δύναμη ποὺ εἶχαν τὰ ἔντυπα στὴ διαμόρφωση τῆς κοινῆς γνώμης, καὶ ὡς συντελεστὲς στὴ δημιουργία τους εἶχαν τὴν αἴσθηση ἢ τὴν ψευδαίσθηση κάποιας συμμετοχῆς καὶ ἐμπλοκῆς. Αὐτὸ ἴσχυε πολὺ περισσότερο γιὰ τοὺς ἐργαζομένους στὸν τύπο ποὺ στοιχειοθετοῦσαν, σελιδοποιοῦσαν ἢ τύπωναν τὶς μικρὲς καὶ μεγάλες εἰδήσεις.

Ἀπὸ νωρίς, ὅταν οἱ λινοτυπικὲς μηχανὲς χρησιμοποιήθηκαν γενναιότερα γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν ἐφημερίδων, διαμορφώθηκε μιὰ κατηγορία τυπογράφων, τῶν ἐργατῶν τύπου, ἢ ὁποῖα, ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1930, ἀποχωρίστηκε ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους σὲ σημεῖο νὰ ἀποκτήσουν χωριστὸ σωματεῖο καὶ χωριστὸ ἀσφαλιστικὸ ταμεῖο.³¹ Οἱ ἐργαζόμενοι στὶς ἐφημερίδες λινοτύπες, ἀλλὰ καὶ οἱ τυπογράφοι ποὺ σελιδοποιοῦσαν τὰ φύλλα, οἱ μαρμαράδες, καὶ οἱ πιστὲς τῶν μεγάλων περιστρεφόμενων πιεστηρίων, ἀμείβονταν πολὺ ὑψηλότερα (μαζὶ μὲ τὶς συνήθειες λόγω τῆς νυκτερινῆς ἐργασίας ὑπερωρίες ἢ ἀμοιβή τους ἦταν διπλάσια, ἀκόμη καὶ τριπλάσια τῶν λοιπῶν τυπογράφων) καὶ εἶχαν τὴ δυνατότητα νὰ ἀσκοῦν ἀποτελεσματικότερες πιέσεις γιὰ αὐξήσεις καὶ παροχές.³² Ἐπὶ πλέον κρατοῦσαν τὸ ἐπάγγελμα κλειστὸ στὰ μέλη τοῦ σωματείου, τοὺς συγγενεῖς ἢ ἄλλους γνωστούς, ποὺ σημαίνει ὅτι οἱ νέες προσλήψεις γίνονταν μόνο μὲ τὴ συγκατάθεση τοῦ σωματείου, δὲν ἀνῆκαν στὴ βούληση τοῦ ἐργοδότη.³³ Μποροῦμε ἐδῶ νὰ ὀμιλοῦμε πράγματι γιὰ μιὰ ἀριστοκρατία μεταξὺ τῶν τυπογράφων. “Ὅλοι ὄνειρευόνταν νὰ βροῦν τρόπους νὰ γίνουν δεκτοὶ στὴν προνομιούχο αὐτὴ ὁμάδα. Ἐνα περιστατικὸ ποὺ ἔχει σχέση μὲ τὴ θέση τῶν ἐργατῶν τύπου στὴ γαμήλια ἀγορὰ εἶναι ἐνδεικτικὸ τῆς ὑπεροχῆς τους: ἀναφέρεται

31. Χρῆστος Γ. Καραμπλιάς, *Οἱ ἐργάτες τύπου καὶ ἡ ἱστορία τους. Ἀπὸ τὸ 1821 ἕως τὸ 1975*, Ἀθήνα 1975.

32. *Καταστατικὸν Ἐνώσεως Ἐργατῶν Τύπου Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1965· βλ. ἐπίσης: *Σύμβασις Ἐργασίας Ε.Ι.Η.Ε.Α.* (“Ἐνωσις Ἰδιοκτητῶν Ἡμερησίων Ἐφημερίδων Ἀθηνῶν) — *Ε.Ε.Τ.Α.* (“Ἐνωσις Ἐργατῶν Τύπου Ἀθηνῶν”), [Ἀθήνα 1965].

33. [“Ἐνωσις Ἐργατῶν Τύπου Ἀθηνῶν”, *Κανονισμὸς εἰσδοχῆς μελῶν εἰς τὸν κλάδον*, [Ἀθήνα 1965].

Ἐπίπεδο χειροκίνητο πιεστήριο, σχῆμα 52 × 82 ἐκ., Maschinenfabrik Augsburg, 1882.
Λειτουργήσε στὸ Ἀγιορειτικὸ Τυπογραφεῖο ἀπὸ τὸ 1930 ἕως τὸ 1953.
(Φωτογρ. Χρῖστος Μανουσαρίδης, 1996)

ὅτι ὅταν ἓνας ὑποψήφιος γαμπρὸς παρουσιάστηκε στὸν μέλλοντα πεθερὸ του γιὰ νὰ ζητήσει τὸ χέρι τῆς κόρης του, ὁ τελευταῖος μόλις ἄκουσε τὸ ἐπάγγελμα τυπογράφος ἔσπευσε νὰ συγκατανεύσει ἀμέσως, νὰ προσδιορίσει ἡμερομηνία γάμου καὶ προίκα, νομίζοντας ὅτι ὁ ὑποψήφιος ἐργαζόταν σὲ ἐφημερίδα. Ὅταν διαπίστωσε ὅτι ὁ γαμπρὸς του ἦταν στοιχειοθέτης σὲ ἓνα μικρὸ μαγαζί, ἦταν ἀργὰ πλέον γιὰ νὰ ἀναιρέσει τὴ συγκατάθεσή του.

Σχετικὰ μὲ τις ἀντιδράσεις τῶν τυπογράφων στὸν τεχνολογικὸ ἐκσυγχρονισμό, ἐκτὸς ἀπὸ μερικές μεμονωμένες περιπτώσεις συμβολικῆς ἀντίδρασης, θὰ μπορούσε νὰ εἰπωθεῖ ὅτι ἡ τεχνολογία αὐτὴ «ἀπορροφήθηκε», ὡς καὶ τὴ δεκαετία τοῦ 1970, χωρὶς σοβαρὲς συνέπειες γιὰ τοὺς ἐργαζομένους. Κατ' ἀρχὴν οἱ λινοτυπίες χρησιμοποιήθηκαν κυρίως ἀπὸ τις ἐφημερίδες καὶ τὰ περιοδικά, καὶ οἱ περισσότεροι λινοτύπες ἦταν πρῶν στοιχειοθέτες. Ὅσα τυπογραφεῖα εἶχαν τέτοιες μηχανές, δὲν φαίνεται ὅτι ἐπηρέασαν σημαντικὰ τὴν ἀγορὰ ἐργασίας,³⁴ καὶ διότι ἀπὸ τὴν ἴδια τὴ φύση τους οἱ λινοτυπίες δὲν ἐπέ-

34. Δὲν ἔλειψαν, φυσικά, ἀπολύσεις ἀπὸ τὴ χρήση μηχανῶν. Βλ., ὡστόσο, τὸ ὑπ' ἀρ. 1390/9.5.1953 ἀπόσπασμα Πρακτικῶν τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Τ.Α.Τ. μὲ τὸ ὁποῖο

τρεπαν παρά μιὰ μορφή ἐργασίας, στρωτὸ κείμενο, ἀράδες. Ἀκόμα καὶ ὅταν χρησιμοποιήθηκαν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα συστηματικότερα οἱ μονοτυπίες, στὶς δεκαετίες 1960-1970, καὶ πάλι οἱ ἐργαζόμενοι δὲν ἐπηρεάστηκαν πολὺ γιατί ἡ μεγάλη ἐκρηξή τῶν ἐκδόσεων στὰ χρόνια αὐτὰ (δικτατορία καὶ ἀμέσως μετὰ) ἐξισορρόπησε τὸν περιορισμὸ τῆς στοιχειοθεσίας μὲ ἐργασίες διορθώσεων καὶ σελιδοποίησης. Ἡ κρίση ἄρχισε μὲ τὴ φωτοσύνθεση, ἀπὸ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1970, γιὰ νὰ κορυφωθεῖ μὲ τὴν ἐπικράτηση τῆς ἠλεκτρονικῆς τυπογραφίας ἀπὸ τὶς ἀρχές τῆς δεκαετίας τοῦ 1990.

Οἱ ἐργοδότες

Ὁ Ὁδηγὸς τοῦ Ἰγγλέση ἀναφέρει 128 τυπογραφεῖα στὴν Ἀθήνα τοῦ 1930 καὶ 205 τοῦ 1954.³⁵ Τουλάχιστον 30 συναντῶνται, μὲ μικροαλλαγές, καὶ στοὺς δύο καταλόγους. Ἀσφαλῶς δὲν καταχωρίζονται καὶ πολλὰ ἄλλα, τὰ μικρότερα. Τὰ περισσότερα εἶναι συγκεντρωμένα σὲ ὀρισμένα τετράγωνα τοῦ κέντρου τῆς πόλης. Τὸ 1954 οἱ δρόμοι ποὺ ἔχουν τὰ περισσότερα τυπογραφεῖα εἶναι: Λέκκα (11 καταστήματα), Πραξιτέλους (9), Εὐριπίδου (9), Περικλέους (6), Θεσέως (6), Καποδιστρίου (5), Ε. Μπενάκη (5), στοὰ Πάππου (5), Θεμιστοκλέους (4), Χαβρίου (4), Ψαρῶν (3), Σοφοκλέους (3), Μενάνδρου (3), Ἴπποκράτους (3). Σημειώνει γιὰ τὸ τί συνέβαινε δύο-τρεῖς δεκαετίες ἀργότερα ὁ Ἐμμανουὴλ Κάσδαγλης:

«Ὡς πρὶν 10-15 χρόνια, πίσω ἀπὸ τὸ παλαιὸ Δημαρχεῖο, στοὺς γύρω δρόμους καὶ μέχρι τοῦ Ψυρρῆ, ἀπλωνόταν ἕνας ἀστερισμὸς ἀπὸ μικρὰ καὶ μεγάλα τυπογραφεῖα. Πρυτάνευαν οἱ ἐγκαταστάσεις τοῦ Θεοφανίδη καὶ περισσότερο τὸ τυπογραφεῖο του “Ἐμπρός”, σήμερα θέατρο. Ἀπόγευμα, ὅταν ἔκλεινε ἡ πολύβουη ἀγορά, ἦταν χαρακτηριστικὸς ὁ γδοῦπος τῶν ταχυπαιστηρίων καὶ τὸ μεταλλικὸ κελάρισμα τῆς λινοτυπίας».³⁶

Σχετικὰ μὲ τὸ προσωπικὸ ποὺ ἀπασχολεῖται σημειώθηκε ἤδη ὅτι ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸ μέγεθος τοῦ καταστήματος καὶ τὴν ἐποχικὴ διακύμανση τῶν ἐργασιῶν. Στὸν πίνακα ποὺ ἀκολουθεῖ φαίνεται ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐργαζομένων στὸ τυπογραφεῖο τῶν Φ. Κωνσταντινίδη - Κ. Μιχαλᾶ κατὰ τὴν περίοδο 1944-1962, σύμφωνα μὲ τὶς καταστάσεις ποὺ ὑποβλήθηκαν στὸ ἀσφαλιστικὸ ταμεῖο:

ἀπορρίπτονται ὀκτὼ αἰτήσεις ἐργαζομένων οἱ ὁποῖοι ζήτησαν ἀποζημίωση ἐπειδὴ ἀπολύθηκαν λόγω εἰσαγωγῆς λινοτυπικῶν καὶ μονοτυπικῶν μηχανῶν ἢ αὐτόματου πιεστηρίου. Ἡ ἀπόρριψη στηρίχθηκε στὸ σκεπτικὸ ὅτι οἱ ἀπολύσεις εἶχαν γίνῃ σὲ προγενέστερους χρόνους καὶ ἐπομένως θεωρήθηκαν ἄσχετες μὲ τὴν εἰσαγωγή τῶν μηχανῶν (ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ, φάκελος ἐργαζομένων ἀρ. 740).

35. Ν. Ἰγγλέσης (ἐκδ.), *Ὁδηγὸς τῆς Ἑλλάδος 1930*, σ. 306-307 καὶ *Ὁδηγὸς τῆς Ἑλλάδος 1954*, σ. 559-560.

36. Ε. Χ. Κάσδαγλης, «Παλιὰ τυπογραφεῖα τῆς Ἀθήνας...», *δ.π.*, σ. 21.

Ἄριθμὸς ἐργαζομένων στὸ τυπογραφεῖο
Φ. Κωνσταντινίδη - Κ. Μιχαλᾶ (1944-1962)³⁷

	1944	1945	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954
Ἰαν.		—	2	6	16	10	9	8	8	10	10
Φεβρ.		2	4	6	16	10	9	7	8	10	10
Μάρτ.		3	4	6	10	9	9	7	10	10	10
Ἀπρ.		4	4	6	11	9	9	7	10	11	11
Μάιος	2	4	*	8	9	8	9	8	10	9	12
Ἰούν.	1	5	5	9	8	8	10	8	10	6	12
Ἰούλ.		5	5	9	8	8	10	9	10	11	14
Αὐγ.		5	5	3	10	8	10	9	10	10	14
Σεπτ.		5	7	7	9	8	1	9	9	10	14
Ὀκτ.		5	7	10	10	8	10	9	9	10	17
Νοέμ.		5	7	10	11	8	5	8	10	10	15
Δεκ.		5	7	9	9	9	5	8	10	9	13
Μηνιαῖος ΜΟ		4,36	5,18	7,42	10,58	7,83	8,72	8,08	9,50	9,66	12,66

	1955	1956	1957	1958	1959	1960	1961	1962
Ἰαν.	14	14	13	14	15	16	15	17
Φεβρ.	18	14	13	15	15	16	16	17
Μάρτ.	19	18	13	15	13	16	15	18
Ἀπρ.	15	12	13	15	14	16	17	20
Μάιος	15	16	14	15	16	16	16	19
Ἰούν.	13	17	13	14	15	17	16	20
Ἰούλ.	12	15	13	13	16	16	16	22
Αὐγ.	14	15	13	14	16	16	15	20
Σεπτ.	14	16	13	15	16	19	18	19
Ὀκτ.	15	14	14	16	16	18	17	18
Νοέμ.	15	14	14	16	16	16	17	21
Δεκ.	14	14	14	15	16	16	17	22
ΜΜΟ	14,83	14,92	13,33	14,75	15,33	16,50	16,25	19,42 ³⁸

Τὸν Μάιο τοῦ 1946 δὲν ἀναγράφονται ἐργαζόμενοι γιατί μεσολάβησε ἡ μεταφορὰ τοῦ τυπογραφείου ἀπὸ τὴν Χαρ. Τρικούπη 1 στὴ στοὰ Περμαζόγλου. Ἐπίσης τὸν Σεπτ. 1950 ἀπουσιάζουν οἱ ἐργαζόμενοι ἀπὸ τὴν κατάσταση γιατί ἀπήργησε ὅλο τὸ προσωπικό.

Αὐτὴ ἡ σταδιακὴ αὐξηση τοῦ προσωπικοῦ, μὲ μικρὲς σχετικὰ διακυμάνσεις, φαίνεται πιὸ συγκεκριμένα ἂν δοῦμε τὶς εἰδικότητες τῶν ἀπασχολομένων. Τὸ Μάιο τοῦ 1951 στὸ τυπογραφεῖο τῶν Κωνσταντινίδη - Μιχαλᾶ ἐργάζονται

37. ΙΚΑ/ΤΣΑ/ΤΑΤ/φάκελος ἐργοδοτῶν ἀρ. 463.

38. Πβλ. τὸ μηνιαῖο μέσο ὄρο ἐργαζομένων καὶ στὸ τυπογραφεῖο τῶν Λωριδα - Ξάνθου - Κ. Λούκου (ἀρ. φακέλου ἐργοδοτῶν 512: 1951: 7,17· 1952: 9· 1953: 14,8· 1954: 18,5· 1955: 27,4. Τὸ μεγάλο ἄλμα τοῦ 1954-1955 συνοδεύτηκε ἀπὸ τὴν ἀγορὰ λινοτυπικῶν μηχανῶν. Τὸ κόστος ὅμως τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ, σὲ συνδυασμὸ μὲ ἄλλα αἴτια, ὀδήγησαν τὸ ἐν λόγω τυπογραφεῖο σὲ κρίση καὶ τελικὰ σὲ πτώχευση.

όκτώ άτομα: 3 τυπογράφοι (προφανώς στοιχειοθέτες), 3 διαλυτές, 1 πιεστής και 1 μαθητευόμενος. "Όλοι είναι άνδρες. "Ανδρες είναι και οι 15 εργαζόμενοι τὸ Μάιο τοῦ 1956: 5 στοιχειοθέτες, 4 διαλυτές, 2 πιεστές, 1 χαρτοθέτης, 1 μαθητευόμενος, 1 βιβλιοδέτης, 1 λογιστής, 1 ἐπιστάτης. Τὸ Νοέμβριο 1962 τὰ ἀπασχολούμενα ἄτομα ἀνέρχονται σὲ 21: 4 ὑπάλληλοι (1 λογιστής, 1 ὑπάλληλος, και δύο εργαζόμενες στὸ κλαβιέ) και 17 «ἐργατοτεχνίτες» (8 στοιχειοθέτες, 3 πιεστές, 1 μονοτύπης, 2 βιβλιοδέτες, 2 μικροί, 1 μικρά).

Τὸ 1962 εἶναι ἐμφανεῖς οἱ ἀπόπειρες ἐκσυγχρονισμοῦ. Ἡ παρουσία τῆς μονοτυπίας ἔχει ἐκτοπίσει ὀλοσχερῶς τοὺς διαλυτές: οἱ στοιχειοθέτες διορθώνουν και σελιδοποιοῦν τὰ κείμενα πὸν παράγει ἡ μηχανή. Ὁ μονοτύπης, μὲ μεροκάματο 126 δρχ., ἀπὸ τὰ ὑψηλότερα στὴν ἐπιχείρηση,³⁹ προφανῶς δουλεύει στὸ χυτήριο τῆς μηχανῆς, ἐνδεχομένως χτυπάει και ἀράδες. Τὴν τελευταία αὐτὴ ἐργασία ἔχουν κυρίως ἀναλάβει δύο γυναῖκες πὸν δηλώνονται ὡς ἀπασχολούμενες στὸ κλαβιέ, θεωροῦνται ὑπάλληλοι και ἀμείβονται μὲ μισθό, 1.600 δρχ. τὸ μήνα. Ἡ μεγαλύτερη ἀπασχόληση γυναικῶν —στὴ στοιχειοθεσία ἦταν περιορισμένη, στὰ πιεστήρια ἀνύπαρκτη— στὰ κλαβιέ τῆς μονοτυπίας προμηνῦει τὶς σημαντικὲς ἀλλαγές πὸν θὰ ἐπέλθουν στὸ τυπογραφικὸ ἐπάγγελμα ὅσον ἀφορᾷ στὸν ἔμφυλο καταμερισμὸ τῆς ἐργασίας ὅταν θὰ γενικευτεῖ ἡ ἠλεκτρονικὴ τυπογραφία.

Στὸ τυπογραφεῖο Κωνσταντινίδη - Μιχαλᾶ γίνονται ὅλες οἱ ἐργασίες γιὰ τὴν παραγωγή τοῦ ἐντύπου: στοιχειοθεσία, ἐκτύπωση, βιβλιοδεσία. Πολλὰ ὡστόσο τυπογραφεῖα ἀλλοῦ τύπωναν τὰ τυπογραφικὰ πὸν εἶχαν στοιχειοθετήσει και σελιδοποιήσει, και ἀλλοῦ τὰ βιβλιοδετοῦσαν. Τὸ καροτσάκι μὲ τὸ ὅποιο οἱ μαθητευόμενοι τυπογράφοι, οἱ μικροί, μετέφεραν τὶς τυπογραφικὲς πλάκες στὸ πιεστήριο ἢ τὶς ἔφεραν πίσω γιὰ διάλυση, ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς κανονικότητες τῶν τυπογραφείων χωρὶς πιεστήριο.

Γιὰ τὴν ὀργάνωση τοῦ ἐργασιακοῦ χώρου στὰ μεγάλα κυρίως τυπογραφεῖα ἔχουμε, μεταξὺ ἄλλων, πληροφορίες και φωτογραφίες γιὰ τὸ κατὰστημα τῶν ἀδελφῶν Ταρουσόπουλου.⁴⁰ Γιὰ τὸ τυπογραφεῖο «Ἐστία» μαρτυρεῖ ὁ Ν. Σκιαδᾶς:

«Τὸ τυπογραφεῖο ἔπινε ἀπὸ τὴν ὁδὸ Ἴπποκράτους ὡς μέσα ἐκεῖ πὸν σήμερα ἔχει σχηματισθεῖ ἡ Στοὰ Ὅπερα. Ἀμέσως στὴν εἴσοδο ἦταν τὰ γραφεῖα. Συνέχεια ἀνοίγονταν ἡ τυπογραφικὴ αἴθουσα. Στὰ δεξιὰ τῆς εἰσόδου ἦταν ἐγκατεστημένα τὰ πιεστήρια και ἀριστερὰ στοιβάζονταν τὸ χαρτί γιὰ ἐκτύπωση· συνέχεια σὲ δυὸ σειρές ἀπλώνονταν σὲ σχῆμα πυραμίδας οἱ τυπογραφικὲς κάσες και στὰ ἐνδιάμεσα τὰ κασονάκια μὲ τὰ κεφαλαῖα. Τὸ βιβλιοδετεῖο ἦταν σὲ πατάρι πάνω ἀπὸ τὸν μισὸ τοῦ τυπογραφείου χώρου».⁴¹

39. Πβλ. πίνακα τῆς σ. 314.

40. Ε. Χ. Κάσδαγλης, *Τὸ ἀγλαότεργο τυπογραφεῖο τῶν ἀδελφῶν Ταρουσόπουλου*. Ἀφιγήματα σὲ ἐπάλληλους κύκλους μὲ ἐπίκεντρο τὸ παλαιὸ τυπογραφεῖο, Ἀθήνα, Ἄγρα, 1990.

41. Ν. Σκιαδᾶς, ὁ.π., τ. Γ', σ. 57-58, σημ. 1. Γενικὰ γιὰ τὸ τυπογραφεῖο «Ἐστία» τῶν Κ. Μάισερ και Ν. Καργαδούρη, βλ. στὸ ἴδιο, σ. 57-61.

Οι απόψεις, μεταπολεμικά, τών ιδιοκτητῶν τυπογράφων⁴² γιὰ τὸ ἐπάγγελμά τους καὶ γιὰ τίς σχέσεις μὲ τοὺς ἐργαζομένους ἀποτυπώνονται ἐναργῶς στὸ ἔντυπο *Ἡ Τυπογραφία. Δεκαπενθήμερος Ἐφημερὶς τῶν Ἐργοδοτῶν Τυπογράφων τῆς Ἑλλάδος*, ποὺ ἄρχισε νὰ ἐκδίδεται ἀπὸ 15.6.1958. Τὰ θέματα ποὺ συνεχῶς ἐπανέρχονται εἶναι ἡ πληθώρα τῶν ὑπαρχόντων καταστημάτων (ὁ ὑπερπαγγελματισμός), ὁ ἄγριος ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ τους ποὺ ὀδηγεῖ στὴν πτώση τῶν τιμῶν, ἡ ἔλλειψη ἐνιαίας πολιτικῆς ἀπέναντι στὶς μισθολογικὲς διακδικήσεις τῶν ἐργαζομένων, ἡ ἀνάγκη ἐκσυγχρονισμοῦ ἀλλὰ καὶ ἀντιμετώπιση τῶν συνεπειῶν ποὺ αὐτὸς συνεπάγεται, κλπ. Μεταξὺ τῶν προτάσεων:

«Νὰ καταργηθοῦν ὅλα τὰ ἀφανῶς λειτουργοῦντα τυπογραφεῖα, τὰ ὁποῖα ἐργάζονται λαθραίως, χωρὶς ὑποχρεώσεις εἰς ἐφορίαν, Ἐπιμελητήρια, Τ.Ε.Β.Ε., Τ.Α.Τ. κλπ. καὶ νὰ καταργηθῇ τὸ δικαίωμα σὲ ἄτομα ποὺ δὲν διατηροῦν τυπογραφεῖον νὰ ἀναλαμβάνουν τυπογραφικὲς ἐργασίες.

Νὰ συμπυκνωθῶν τὰ τυπογραφεῖα μας εἰς ὀλίγα γερὰ συγκροτήματα, ὑπὸ τύπον συνεταιρισμοῦ ἢ εταιρίας, ὑπὸ μίαν ἐνιαίαν συνεργασίαν...».⁴³

Πολλοὶ ἐργοδότες ἀντέδρασαν στὴν ὑπαλληλοποίηση τῶν τυπογράφων, ἡ ὁποία ὅμως τελικὰ ἐπιτεύχθηκε⁴⁴ καὶ ἔτσι, μεταξὺ τῶν ἄλλων, κατέστησε τὴν ἀπόλυσή τους δυσκολότερη. Ἀρνήθηκαν πολλὲς φορὲς νὰ χορηγήσουν αὐξήσεις μὲ τὸ ἐπιχείρημα ὅτι ὁ τιμάρθρος παρέμεινε στάσιμος, ἀλλὰ τελικὰ ὑποχρεώθηκαν ἀπὸ τίς κινητοποιήσεις τῶν ἐργατῶν νὰ βελτιώσουν τὰ μεροκάματα.⁴⁵

Συνεχῆς εἶναι, ἐπίσης, ἡ προσπάθεια τῆς *Τυπογραφίας* νὰ ἀναιρέσει τὰ ὑπὲρ τῶν ἐργατῶν ἐπιχειρήματα τῆς ἐφημερίδας *Ὁ Τυπογράφος*⁴⁶ ποὺ κατήγγειλε αὐθαίρετες ἐνέργειες ἐργοδοτῶν, τὴν ἐκμετάλλευση τῶν μαθητευομένων, κ.ἄ. Ἐκτὸς ὅμως ἀπὸ τὰ ἐργασιακὰ, στὸ ἔντυπο τῶν ἐργοδοτῶν ἀνιχνεύονται πολλὰ στοιχεῖα γιὰ τὸ μηχανολογικὸ ἐξοπλισμὸ τῶν τυπογραφείων (διαφημίσεις λινοτυπικῶν καὶ μονοτυπικῶν μηχανῶν, πιεστηρίων, βιβλιοδετικῶν μηχανῶν κλπ.), τὸ κόστος τοῦ χαρτιοῦ, τὴ φορολογία κ.ἄ.

Δίπλα σὲ ἐργοδότες, μεγάλων κυρίως τυπογραφείων, ποὺ ἤθελαν νὰ ἐξασφαλίσουν τὰ κέρδη τους μὲ συμπίεση τῶν ἡμερομισθίων καὶ ἐργασιακὴ πει-

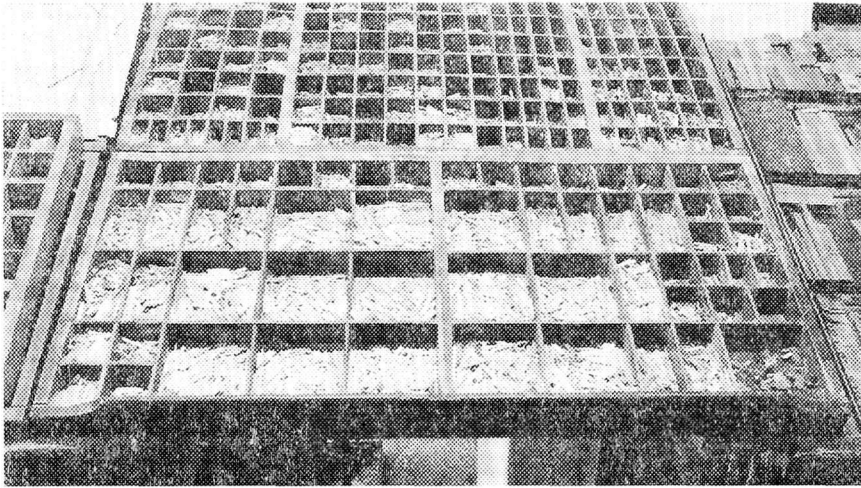
42. Εἶχαν καὶ αὐτοὶ ὀργανωθεῖ στὴν *Ἐνωσιν Βιοτεχνῶν Τυπογράφων Ἀθηνῶν/Πειραιῶς*. Τὸ 1920 συναντᾶται ὁ *Σύνδεσμος Καταστηματαρχῶν Τυπογράφων ἐν Ἀθήναις*.

43. *Ἡ Τυπογραφία*, ἀρ. 6 (5.9.1958): «Κρίσεις καὶ γνῶμαι διὰ τὴν ἀναδιοργάνωσιν τοῦ ἐπαγγέλματός μας», τοῦ Ν. Φιλιππάτου.

44. *Ἡ Τυπογραφία*, ἀρ. 9 (28.10.1958) καὶ ἀρ. 10 (18.11.1958): μὲ ἀπόφαση τοῦ Ἀρείου Πάγου ὑπάλληλοι θεωρήθηκαν οἱ στοιχειοθέτες καὶ μόνον οἱ προϊστάμενοι τῶν πιεστῶν.

45. Βλ. ἐνδεικτικὰ *Ἡ Τυπογραφία*, ἀρ. 10 (18.11.1958) καὶ ἀρ. 11 (5.12.1958). Οἱ ἐργάτες τύπου εἶχαν ἰσχυρότερα μέσα πίεσης. Γιὰ τίς διεκδικήσεις τους βλ. Χ. Καραμπλιάς, *δ.π.*, 62-68.

46. *Ἡ Τυπογραφία*, ἀρ. 17 (10.4.1959). Δὲν ἔχω κατορθώσει ὡς τώρα νὰ ἐντοπίσω φύλλα τοῦ *Τυπογράφου*. Ἀντίτυπο τῆς *Τυπογραφίας* βρίσκεται στὴ Βιβλιοθήκη τῆς Βουλῆς.

θαρχία, ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι ποὺ χρησιμοποίησαν πατερναλιστικὲς μεθόδους γιὰ νὰ βελτιώσουν τὶς σχέσεις τους μὲ τοὺς ἐργαζομένους.⁴⁷ Ἀναφέρονται ἐδῶ ἐνδεικτικὰ, ἂν καὶ ἀπὸ συγγενὴ μὲ τὴν «κλασικὴ» τυπογραφία κλάδο, οἱ πρωτοβουλίες ποὺ ἔλαβε ὁ Κώστας Ἀσπιώτης ὅταν ἀνέλαβε (μετὰ τὸ 1901) τὴ διεύθυνση τοῦ μεγάλου λιθογραφείου «Ἀσπιώτη - ΕΛΚΑ Γραφικαὶ Τέχναι»:

«Ἡ ἴδρυση μέσα στὸ ἐργοστάσιο σταθμοῦ πρώτων βοηθειῶν γιὰ τὸ προσωπικὸ, μὲ δύο κλῖνες, μόνιμο γιαντρὸ καὶ νοσοκόμο, ἡ δωρεὰν παροχὴ λατρικῆς καὶ φαρμακευτικῆς περιθάλψεως, ἡ προσφορὰ μεσημβρινοῦ φαγητοῦ σὲ ὅλους τοὺς ἐργαζομένους ἔναντι συμβολικοῦ τιμήματος 35 λεπτῶν ἡμερησίως, τὸ ἄνοιγμα γιὰ κάθε ἀνύπαντρη ἐργάτρια εἰδικοῦ λογαριασμοῦ στὸ ὁποῖο μεταφέρονταν τὸ προϊόν τῶν κρατήσεων ποὺ τῆς γινόταν ἀπὸ τὶς ἀποδοχές (10%), ποσὸν ποὺ τὴν ὀρισμένη στιγμή ἀπεδίδοτο σὰν προῖκα, μαζὶ μὲ τοὺς τόκους καὶ μὲ ἀνάλογη συνεισφορὰ τῆς ἐταιρείας στὴ δικαιοῦχο, ἡ χορήγηση ἐκτάκτων βοηθημάτων σὲ ὅσους καὶ ὅσες εἶχαν ἀποδεδειγμένως ν' ἀντιμετωπίσουν ἐκτακτὲς ἀνάγκες, ἡ ὀργάνωση ἐκδρομῶν καὶ θεατρικῶν παραστάσεων κλπ. κλπ.»⁴⁸

47. Γιὰ τὶς προσπάθειες τῶν ἐργοδοτῶν-τυπογράφων στὴν τσαρική Ρωσία νὰ δείξουν ὅτι μοιρᾶζονται τὶς ἴδιες ἀξίες μὲ τοὺς ἐργαζομένους, βλ. Mark D. Steinberg, *Moral Communities. The Culture of Class Relations in the Russian Printing Industry 1867-1907*, Berkley κ.ά., University of California Press, 1992.

48. Ἀσπιώτη - ΕΛΚΑ. *Γραφικαὶ Τέχναι, 1873-1973, 100 χρόνια*, Ἀθήνα 1973, σ. 17 (= Ν. Σκιαδᾶς, ὁ.π., τ. Γ', σ. 289-290, σημ. 2). Πρόκειται γιὰ τὸ μεγαλύτερο ἑλληνικὸ λιθογραφεῖο: ἰδρύθηκε τὸ 1873 στὴν Κέρκυρα, μεταφέρθηκε ἀργότερα στὴν Ἀθήνα, ὅπου, ἀπὸ τὴ δεκαετία τοῦ 1920, ἀναπτύχθηκε ιδιαίτερα. Βλ. καὶ Ε. Χ. Κάσδαγλης, «Τὰ παλιὰ τυπογραφεῖα...», ὁ.π., σ. 21. Βλ. ἐπίσης μέτρα ὑπὲρ τῶν ἐργαζομένων τῆς «Ἑλληνικῆς Χαρ-

Δὲν εἶμαι σὲ θέση ἀκόμη νὰ παρουσιάσω τοὺς οἰκονομικοὺς ἀπολογισμοὺς μερικῶν τυπογραφείων⁴⁹ ὥστε νὰ στηριχθοῦν κάποιες ὑποθέσεις γιὰ τὰ ἔσοδα καὶ ἔξοδα, ἀν δηλαδή ἡ ἐπιχείρηση ἦταν κερδοφόρα καὶ σὲ ποῖο βαθμῶ, ἀν τὰ ἔξοδα καλύπτονταν ἀπὸ τὶς ἀμοιβὲς προσωπικοῦ ἢ καὶ ἀπὸ προσπάθειες ἀνανέωσης τοῦ τυπογραφικοῦ ὕλικου καὶ ἀπόπειρες ἐκσυγχρονισμοῦ μὲ ἀγορὰ νέου τύπου μηχανημάτων, κλπ. Σὲ ἄλλο ἐπίπεδο, θὰ μπορούσαν νὰ ἀναζητηθοῦν στοιχεῖα γιὰ τὸ κατὰ πόσο ἓνα τυπογραφεῖο ἀναλαμβάνει ὅποιαδήποτε ἐργασία προσφέρεται ἢ εἰδικεύεται σὲ μία ἢ περισσότερες κατηγορίες ἐντύπων· ποιὲς εἶναι οἱ σχέσεις του μὲ συγκεκριμένους ἐκδότες· ἀν εἶναι συγχρόνως τὸ ἴδιο καὶ ἐκδοτικὸς ὀργανισμὸς, κλπ.

Πέθανε ὀριστικὰ ἡ τέχνη τοῦ Γουτεμβέργιου;

Ἡ λινοτυπία καὶ ἡ μονοτυπία ὀδήγησαν σὲ δομικὲς ἀλλαγές καὶ ἀναπροσαρμογὲς τὴν παραδοσιακὴ τυπογραφία. Ὡστόσο, ὁ στοιχειοθέτης, τὸ κεντρικὸ πρόσωπο, παρέμεινε πρωταγωνιστής. Μπορεῖ νὰ μὴ στοιχειοθετοῦσε πλέον ὅλο τὸ κείμενο, ἀλλὰ αὐτὸς τὸ σελιδοποιοῦσε, μετέτρεπε δηλαδή τὶς ἀράδες τῶν μηχανῶν σὲ σελίδες, 8σέλιδα, 16σέλιδα, κ.ἄ. Αὐτὸς διόρθωνε τὰ λάθη, ἔβαζε τὶς ὑποσημειώσεις, τοὺς τίτλους, τὶς κεφαλίδες. Ἀπὸ τὴ μικρὴ ἢ μεγάλη τεχνικὴ καὶ εὐαισθησία του ἐξαρτιόταν, σὲ μεγάλο βαθμῶ, ἡ ποιότητα τοῦ παραγόμενου ἐντύπου. Ὅλοι γνωρίζουμε τὰ σημαντικὰ ἀποτελέσματα ἀπὸ τὴ συνεργασία μονοτυπίας καὶ στοιχειοθεσίας. Ἀρκεῖ νὰ ἀναφερθοῦν ἐνδεικτικὰ οἱ ἀδελφοὶ Παληβογιάννη, οἱ ὅποιοι γιὰ δεκαετίες τροφοδότησαν πολλὰ τυπογραφεῖα μὲ ὑποδειγματικὰ τεμάχια ποὺ παρήγαγαν στὴ μονοτυπία τους. Αὐτὰ τὰ τεμάχια, καὶ φυσικὰ καὶ ἄλλων μονοτυπιῶν, μετατράπηκαν ἀπὸ τὴ μαστοριὰ τοῦ Φίλιππου Βλάχου, τοῦ Χρίστου Μανουσαρίδη, τοῦ Αἰμίλιου Καλιακάτσου καὶ πολλῶν ἄλλων σὲ τυπογραφικὲς σελίδες ποὺ ἔδωσαν ἐξαιρετικὰ βιβλία. Ὁ Γουτεμβέργιος ἐδῶ ἐκσυγχρονίστηκε, δὲν ἄλλαξε πρόσωπο.

Μὲ τὴ φωτοσύνθεση, ὅμως, καὶ κυρίως μὲ τὸν computer, ὅταν δὲν χρειά-

τοποίας Αἰγαίου» (ἀπὸ τὸ 1927): *Ἡ Τυπογραφία*, ἀρ. 4 (5.8.1958): ἀπασχολεῖ καθ' ὅλο τὸ 24ωρο 600 ἐργάτες καὶ ὑπαλλήλους· διαθέτει ἐστιατόριο γιὰ 400 ἄτομα, κατοικίες ἐγγάμων ὑπαλλήλων μὲ γκαράζ· κατοικίες ἀγάμων ὑπαλλήλων. Συναφῆς ἐπιχείρηση, ἀπὸ τὸ 1930, ἡ «Χαρτοβιομηχανία Αἰγαίου» ποὺ συμπληρώνει τὸ ἔργο τῆς χαρτοποιίας, ἀπασχολεῖ 120 ἐργατοτεχνίτες καὶ ὑπαλλήλους, καὶ παράγει κατὰστιχα, τετράδια, φακέλους κλπ. Βλ. *Ἡ Τυπογραφία*, ἀρ. 6 (5.9.1958).

49. Βλ. ἐνδεικτικὰ τὸ μετοχικὸ κεφάλαιο μεγάλων ἐκδοτικῶν ὀργανισμῶν ὅπως ὁ «Πυρσὸς» καὶ ὁ «Δημητράκιος», ἢ τοὺς γενικοὺς ἰσολογισμοὺς τοῦ «Ἐλευθερουδάκη» καὶ τῆς «Ἑλληνικῆς Ἐταιρείας Χαρτοποιίας». *Ἐφημερίς τῆς Κυβερνήσεως, Δελτίον Ἀνωτάτων Ἐταιρειῶν*, ἀρ. 41(29.2.1928), ἀρ. 209(19.9.1928), ἀρ. 164(9.7.1928), ἀρ. 267(20.12.1928).

ζονταν στρίποδα, κάσες, στοιχειῶ, μέταλλα καὶ διάστιχα, ὅταν οἱ ἐργαζόμενοι δὲν λέρωναν τὰ χέρια τους, δὲν στέκονταν ὄρθιοι, ἀλλὰ σὲ ἓνα γραφεῖο ἢ στὸ σπίτι τους πληκτρολογοῦσαν τὰ κείμενα, ὅταν, σχηματικά, ἔφτανε ἓνα ἠλεκτρονικό μηχανήμα καὶ μία offset γιὰ νὰ παραχθεῖ ἓνα βιβλίο, ὁ Γουτεμβέργιος φάνηκε ὅτι εἶχε πεθάνει ὀριστικά. Ἡ πεποίθηση αὐτὴ ἦταν περισσότερο ἔντονη ὅταν στὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1970 καὶ τῆ δεκαετία τοῦ 1980 διάφοροι ἔσπευσαν νὰ ἀγοράσουν φωτοσυνθέσεις, νοίκιασαν 1-2 δωμάτια, χρησιμοποίησαν φτηνὰ ἐργατικά χέρια, κυρίως νέα κορίτσια, καὶ χωρὶς νὰ διαθέτουν βασικὲς γνώσεις τυπογραφίας ἀνέλαβαν νὰ ἐκδώσουν βιβλία μὲ τιμὲς σαφῶς φτηνότερες ἀπὸ ὅσες ζητοῦσαν τὰ «κλασικά» τυπογραφεῖα. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν, τὶς περισσότερες φορές, ἀπογοητευτικό. Ἀκόμα καὶ σπουδαῖα γιὰ τὸ περιεχόμενό τους βιβλία ἦταν ἀδύνατο νὰ διαβαστοῦν. Ὁ Γουτεμβέργιος δὲν εἶχε πεθάνει, εἶχε δολοφονηθεῖ.

Ἡ ἰσορροπία ἐπῆλθε σταδιακὰ ὅταν οἱ ἴδιοι οἱ τυπογράφοι ἢ ἐπιχειρηματίες ποὺ δὲν θέλησαν νὰ ἀρνηθοῦν μιὰ παράδοση ἑκατονταετηρίδων, ἐνεπλάκησαν γενναίωτερα στὴν ἠλεκτρονικὴ τυπογραφία. Ἀπὸ αὐτὴ τῆ συνύπαρξη καὶ δημιουργικὴ συνεργασία τῆς παράδοσης μὲ τὴ νέα τεχνολογία ξεπεράστηκαν τὰ περισσότερα προβλήματα καὶ τὰ παραγόμενα ἔντυπα, μὲ τὶς ἄπειρες δυνατότητες ποὺ παρέχουν οἱ ἐπεξεργαστὲς κειμένου τῶν ὑπολογιστῶν, βελτιώνονται καθημερινά. Ὑπάρχουν, μάλιστα, περιπτώσεις ποὺ, ἂν δὲν εἶσαι εἰδικός, δύσκολα μπορεῖς νὰ διακρίνεις κείμενο τὸ ὁποῖο παρήχθη μὲ γραμματσοειρὲς ποὺ μιμοῦνται μεταλλικὰ στοιχειῶ ἀπὸ ἀντίστοιχο κείμενο τῆς κάσας ἢ τῆς μονοτυπίας.⁵⁰ Ὑπὸ τὶς συνθήκες αὐτὲς θὰ ἦταν θεμιτὸ νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι ὁ Γουτεμβέργιος πέρασε σὲ ἄλλη ἱστορικὴ φάση. Προκίπτει, ἐπομένως, ἡ ἀνάγκη νὰ διασωθοῦν τὰ τεχνολογικὰ κατάλοιπα καὶ ἡ τεχνογνωσία τῶν προηγουμένων φάσεων, κάτι ποὺ ἀρκετὰ καθυστερημένα ἐπιχειρεῖται στὴν Ἑλλάδα.⁵¹

Μιὰ ἄλλη ἐξέλιξη ἀπειλεῖ ἄμεσα ὄχι μόνον τὴ μορφή ἀλλὰ καὶ τὸ περιεχόμενο τοῦ βιβλίου. Ἡ γενναία εἰσβολὴ μεγαλο-ἐκδοτῶν, συχνὰ μὴ σχετικῶν μὲ τὸ ἔντυπο, στὴν παραγωγὴ του, καὶ ἡ συγκέντρωση σὲ λίγες ἐκδοτικὲς μονάδες, οἱ ὁποῖες διευθύνονται πλέον ἀπὸ ἀνώνυμες ἐταιρεῖες, τοῦ μεγαλύτε-

50. Γιὰ τὶς γραμματσοειρὲς αὐτὲς βλ. ἐνδεικτικά: Τάκης Κατσουλίδης, *Ἑλληνικὴ Γραφή. Τὸ Σχέδιο τοῦ Γράμματος*, Ἀθήνα, Καστανιώτης, [1991].

51. Ἀπ' ὅσο γνωρίζω, οἱ σπουδαιότερες πρωτοβουλίες εἶναι οἱ ἀκόλουθες: Ὁ Γ. Πλουμίδης ἔχει δημιουργήσει στὸ Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων μουσεῖο παλαιῶν τυπογραφικῶν μηχανῶν. Μὲ πρωτοβουλία τοῦ διευθυντῆ τῆς Βικελαίας Βιβλιοθήκης Νίκου Γιανναδάκη περιῆλθε στὴ βιβλιοθήκη αὐτὴ τὸ τυπογραφεῖο τοῦ Φίλιππου Βλάχου. Τὸ Πολιτιστικὸ Τεχνολογικὸ Ἰδρυμα ΕΤΒΑ (τώρα Πολιτιστικὸ Ἰδρυμα Ὁμίλου Πειραιῶς) ἐνέταξε πρόσφατα στὶς δραστηριότητές του τὸ ἐρευνητικὸ πρόγραμμα «Ἱστορία τῆς τεχνολογίας τῆς ἐλληνικῆς τυπογραφίας, 15ος-20ος αἰ.», μὲ ὑπεύθυνο τὸν Τριαντάφυλλο Σκλαβενίτη. Βλ. *Τεχνολογία* 10/11 (2001) 42-43· *Ἡ Τυπογραφία* ἀρ. 936 (15.7.2002) 15-16.

ρου ποσοστοῦ τῶν παραγόμενων τίτλων, ἀπειλοῦν νὰ μετατρέψουν τὸ βιβλίο ἀπὸ πολιτισμικὸ ἀγαθὸ σὲ καταναλωτικὸ προϊόν, καὶ ἐπομένως νὰ ἐπικρατήσουν καὶ ἐδῶ οἱ νόμοι τῆς ἀγορᾶς. Ἦδη στὶς ΗΠΑ καὶ σὲ χῶρες τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης ἐπιλέγονται ἀπὸ ἐκδοτικούς οἴκους κατὰ προτίμηση βιβλία εὐπεπτα καὶ μὲ πολλὰ εἰκόνες, ἐπειδὴ προσδοκᾶται ὅτι θὰ πωληθοῦν μαζικὰ στὰ μεγαλοκαταστήματα.⁵² Ἡ τύχη τῆς τυπογραφίας σὲ αὐτὴ τὴν περιπέτεια εἶναι δύσκολο νὰ προκαθοριστεῖ. Ἐνα εἶναι σίγουρο: ἔχει χαθεῖ ἡ μικρὴ ἢ μεγάλη αὐτονομία τοῦ τυπογράφου ἀπὸ τὸν παραγγελιοδότη.

52. Ἄντρέ Σιφρίν, *Ἐκδόσεις χωρὶς ἐκδότες, μετάφραση (ἀπὸ τὰ γαλλικά):* Κίττυ Ξενάκη, Ἀθήνα, Πόλις, 1999. Βλ. καὶ τὸ σημαντικὸ ἔργο τοῦ Frederic Barbier, *Ἱστορία τοῦ βιβλίου*, μετάφραση: Μαρία Παπαηλιάδη, Ἀθήνα, Μεταίχμιο, 2001. Γιὰ τὶς ἀλλαγές ποὺ ἐπῆλθαν στὴν ἑλληνικὴ ἐκδοτικὴ βιομηχανία, βλ. Colin Simmons - Nicos Leandros, «Technological Change and Industrial Restructuring in Greece: the Case of the Printing and Publishing Industry», *Modern Greek Studies Yearbook* 10/11 (1994-1995) 547-577.